

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920)

До 100-річчя Української революції

2018

УДК 94:929(477)”1917/1920“

ББК ТЗ(4Укр)6+Ч612.16

Є 924

Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920) / Упорядкування, вступні статті, примітки – С.Г. Іваницька, Т.П. Демченко. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. - 304 с.

ISBN 978-966-916-493-3

У виданні представлено 47 текстів (статей, рецензій, некрологів, полемічних виступів) Сергія Єфремова (1876–1939), опублікованих з вересня 1917 р. по березень 1920 р. у часописі «Книгарь: літопис українського письменства». Кожна, навіть найменша, рецензія С. Єфремова, вводить нас у світ думок і почувань її автора, показує його як неперевершеного знавця і поціновувача української книжки, її захисника й пропагандиста, борця за розвій національної культури та політичну незалежність України. В додатках вміщено рецензії на праці самого С. Єфремова, редакційні заяви, матеріали до 25-літнього ювілею літературної діяльності С. Єфремова, присвячені йому статті А. Кримського та О. Лотоцького. Видання призначене для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців та взагалі всіх, хто цікавиться історією та культурою України.

Підготовка текстів, упорядкування, примітки, іменний покажчик – Світлана Іваницька, Тамара Демченко

Вступна стаття – Світлана Іваницька

Вступна стаття – Тамара Демченко, Світлана Іваницька

Рецензенти:

Гирич Ігор Борисович – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, Заслужений працівник народної освіти України

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка – протокол № 5 від 25 грудня 2015 р.

ISBN 978-966-916-493-3

© Іваницька Світлана, Демченко Тамара, упорядкування, текстологія, вступні статті, примітки, іменний покажчик, 2018

Адже критика – то суд сучасників над літературними подіями свого часу, як історія – суд нащадків над подіями часів попередніх. Критик повинен неухильно держати руку на живчику поточного літературного життя, і може тому-то й стоїть критика так близько до публіцистики, що методами роботи своєї дуже рідна з нею, одрізняючись тільки темами, сюжетами, хоча й останні часто збігаються, як збігаються і літературні події з життєвими.

С. Єфремов

ЗМІСТ

Іваницька Світлана

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ: ЖИТТЯ І СПАДЩИНА 9

Демченко Тамара, Іваницька Світлана

ПУБЛІЦИСТИКА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ШПАЛЬТАХ «КНИГАРЯ» (1917–1920 роки) 31

Сергій Єфремов

ПУБЛІКАЦІЇ В «КНИГАРІ» 78

1917 рік

№ 1

[Рец.]: М. П. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия 79

№ 2

[Рец.]: М. Залізняк. Самостійна Україна – несоціалістичне гасло? 81

№ 3

[Рец.]: «Своя» мудрість. Катехізм українця; Нащо нам автономія; «А на апостольським престолі чернець годованій сидить» 83

№ 4

[Стаття]: Голод на книжку 87

№ 5

[Рец.]: П. Я. Стебницький (П. Смуток). Українська справа; П. Я. Стебницький. Украина и украинцы 89

№ 6

[Рец.]: М. Коцюбинський. Іван Франко. Реферат, читаний в Чернігівській «Просвіті» р. 1908; Хто такий був Іван Франко; П. Христюк. Борець за діло народне. Про Ів. Франка 90

№ 7

[Рец.]: Б. Грінченко. Листи з України Наддніпрянської .. 93

№ 8

[Рец.]: До селян та міщан українців римо-католицької віри лист від українців-католиків з Києва 96

№ 9

[Стаття]: Наші місяшники 98

№ 10

[Рец.]: Ю. Липа. Союз визволення України 103

№ 11	
[Рец.]: М. Чернявський. Україна, автономія, федерація	105
№ 12	
[Рец.]: Тарасові алмази. Аналізи поезій Шевченка. 1-й випуск. Картини неволі українського народу	107
1918 рік	
№ 13	
[Стаття]: Про пошану до книги	110
№ 14	
[Рец.]: В. Левинский. Царская Россия и украинский вопрос	112
№ 15	
[Рец.]: И. А. Линниченко. Малорусский во- прос и автономия Малороссии. Открытое письмо М. С. Грушевскому	116
№ 16	
[Рец.]: М. Драгоманов. Автобіографія	119
№ 17	
[Стаття]: Без «Кобзаря»	120
№ 18	
[Рец.]: В. Дорошенко. Українство в Росії, новіші часи	122
№ 19	
[Рец.]: І. Огієнко. Українська культура. Академічна промова на відкритті Українського народнього університету в Києві	128
№ 20	
[Рец.]: А. Кащенко. За що? Оповідання з часів виз- вольного руху	130
№ 21	
[Рец.]: Гр. Коваленко. Людина і громада. Думки про добро і правду	132
№ 22	
[Рец.]: Т. Шевченко. Малий Кобзарь	134
№ 23	
З доби шукання: [Рец.]: М. Коцюбинський. Твори. Т. 1-2	135
№ 24	
[Рец.]: І. Труба. Хто пануватиме на Україні	140
№ 25	
[Стаття]: Небуденний пам'ятник: Марко Вовчок. Народні оповідання, т. 1; Марко Вовчок. Кармелюк	143

№ 26	
[Рец.]: М. Драгоманів. Пропаший час. Україна під Московським царством (1654–1876). З передмовою М. Павлика	148
№ 27	
[Рец.]: М. Залізняк. Державний устрій Німеччини	150
№ 28	
[Рец.]: Краснов. Що тепер діється в Росії?; М. Троцький. Як прийшло в Росії до революції	153
№ 29	
[Рец.]: В. Доманицький. Життя Тараса Шевченка	156
№ 30	
[Рец.]: Ст. Смаль-Стоцький. Діди, батьки і внуки у Шевченка	158
№ 31	
[Стаття] Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка	162
№ 32	
[Рец.]: М. Лозинський. Михайло Павлик, його життя і діяльність	167
№ 33	
[Рец.]: М. Троцький. Литовці	169
№ 34	
[Рец.]: Гр. Квітка-Основ'яненко. Маруся. Повість	170
№ 35	
[Рец.]: Л. Білецький. Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України	171
1919 рік	
№ 36	
[Рец.]: П. Щукин. Тарас Шевченко. Коротенька біографія	173
№ 37	
[Стаття]: До об'єктивної істини. Пам'яті Туган-Барановського	174
№ 38	
[Стаття]: Серед білої ночі. [П. Стебницький (П. Смуток). Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за р.р. 1907–1918]	180
№ 39	
[Рец.]: О. Я. Кониський-Перебендя. Твори, ч. 1. З передмовою В. Чередниченко	185

№ 40	
[Некролог]: Людині гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага (†11 квітня 1919 р.)	187
№ 41	
[Рец.]: Ю. Охримович. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті. Ч. І. Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова	195
№ 42	
[Рец.]: В. Обюртен. Мистецтво вмирає. Переклав Лесь Курбас	201
№ 43	
[Стаття]: Біля початків української критики. Куліш – як літературний критик	206
№ 44	
З приводу однієї рецензії	216
№ 45	
[Рец.]: Нескінчена пісня: [М. Коцюбинський. Твори. Т. III–V. Видавниче товариство «Криниця», 1918]	222
1920 рік	
№ 46	
[Рец.]: Дорогою шукання [Мих. Івченко. Шуми весняні. Збірка новель. Кн. 1. Київ, 1919]	227
№ 47	
[Стаття]: Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги	234
ДОДАТКИ	
№ 1. Перелік публікацій Сергія Єфремова в журналі «Книгарь», 1917–1920 рр.	249
№ 2. [Від редакції] («Книгарь», вересень 1917 р.) ...	252
№ 3. [Від редакції] («Книгарь», січень 1918 р.)	254
№ 4. [Від редакції] («Книгарь», лютий 1918 р.)	255
№ 5. [Від редакції] («Книгарь», січень 1919 р.)	255
№ 6. [Зеров М.]. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова («Книгарь», січень – березень 1920 р.)	256
№ 7. 25-літній ювілей С.О. Єфремова («Книгарь», січень – березень, 1920 р.)	258

№ 8. Вечерницький А. [Рец.]: Єфремов С. «Як люде прав собі добувають». Вид. третє. Київ 1917 р. («Книгарь», вересень 1917 р.)	260
№ 9. Мицюк О. [Рец.]: Єфремов С. Як визволитися робочим людам з бідности. Київ, 1917 («Книгарь», жовтень 1917 р.)	260
№ 10. Редакція. [Рец.]: Єфремов С. Історія українського письменства («Книгарь», грудень 1917 р.)	262
№ 11. Зайцев П. [Рец.]: Єфремов С. Тарас Шевченко, життя його та діла. Вид. третє. Київ, 1917 («Книгарь», березіль 1918 р.)	263
№ 12. Павловський М. [Рец.]: Єфремов С. Під обухом. Большевики у Києві. Київ, 1918 («Книгарь», квітень 1918)	264
№ 13. Ревуцький Д. [Рец.]: Єфремов С. Коротка історія українського письменства. Київ, 1918 («Книгарь», травень 1919 р.)	265
№ 14. [Редакційний коментар] [Коментар М. Зерова щодо відповіді С. Єфремова на рецензію Д. Ревуцького] («Книгарь», липень – серпень 1919 р.)	270
№ 15. Ішуніна М. [Рец.]: Єфремов С. Шевченкова могила. З малюнками. Київ, 1919 («Книгарь», липень – серпень 1919 р.)	271
№ 16. Єфремов С. [Рец.]: М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Київ, 1913 («Киевская мысль», січень 1914 р.)	273
№ 17. Стебницький П. [Рец.]: Юліан Охримович. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті. Ч. І. (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова) («Наше минуле», 1918, кн. 2)	274
№ 18. Лист-запрошення видавничого товариства «Друкарь» Іллі Шрагу (Петроград, 5 січня 1917 р.)	278
№ 19. Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С.О. Єфремова («Записки історично-філологічного відділу», 1923)	279
№ 20. Лотоцький О. Лицарь національного обов'язку («Українське життя», жовтень 1926 р.)	286
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	290
ФОТОДОДАТКИ	301

ПУБЛІЦИСТИКА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ШПАЛЬТАХ «КНИГАРЯ» (1917–1920 РОКИ)

Творча спадщина видатного українського літературознавця, критика, публіциста, редактора, видавця, академіка Всеукраїнської Академії наук, яскравого представника модерної доби націєтворення Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) в царині публіцистики є надзвичайно вагомим, хоча й недостатньо залученим у сучасний комунікативний простір, інтелектуальним ресурсом. Значною мірою це пояснюється заборонаю, яка існувала в роки радянської влади на висвітлення постаті й вивчення текстів С. Єфремова. За доби Великої революції 1917–1921 рр. Сергій Єфремов перебував у перших лавах політичних провідників українського руху. Як слушно зазначив з нагоди 100-річчя від дня народження С. Єфремова Юрій Бойко-Блохин, «у 1917 році не було на Україні жодної національно свідомої людини, яка не знала б, хто такий Єфремов. Його популярність, просто скажу – слава – була такою ж, як і найвизначніших класиків української літератури, включаючи й популярного тоді його товариша Бориса Грінченка, і знали його більше, ніж Лесю Українку й Коцюбинського. Цим пояснюється, що хоч Єфремов задокументував свою послідовну ворожість до більшевизму, до Леніна в роках 1917–[19]19 на сторінках преси, і хоч у 1924 році він із глумом писав про т. зв. пролетарську літературу в історії українського письменства, все-таки його комуністична влада не наважувалася відразу знищити. Понад десяток років вона ширила навколо його постаті їдь ненависти, аж поки завдала йому смертельного удару. Зокрема, компромітовано його літературознавчу методологію»¹.

Визначаючи місце С. Єфремова у становленні національного літературознавства, в 1962 р. Григорій Костюк наголошував, що в добу модерних шукань не тільки в мистецтві

¹ Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 33.

слова, але і в теорії, історії та методології літератури, в добу, «коли перед літературознавством взагалі, а українським зокрема, стало болоче питання: що таке історія літератури, чи літературознавство самостійна наука, чи лише додаток до суспільних наук? А якщо наука, то в чому його специфіка? Що є конкретно об'єктом його дослідження?», – в цей нелегкий час «українське літературознавство висунуло на передову позицію трьох своїх найвидатніших заступників, які своєю діяльністю поклали печать духу свого на цілу добу і на ціле покоління дослідників і теоретиків історії української літератури. Першим був велетень українського наукового літературознавства Іван Франко, якого думки про літературу ще й досі ми належно не засвоїли. Другий був акад. Сергій Єфремов, перший систематик, критик і творець історії літератури. Третій – акад. Володимир Перетц, учитель цілого покоління українських учених [...]. Ось три особи, що персоніфікують собою три потужні методологічні напрями в українському літературознавстві в останні два десятиліття перед революцією 1917 року»². Показово, що вже у дореволюційний період С. Єфремов успішно поєднував публіцистичну, популяризаторську й наукову працю³. Усі ці його три іпостасі якнайповніше виявилися і на сторінках «Книгаря».

Потужний полемічно-публіцистичний таланти Сергія Єфремова на той час його сучасники визнавали безумовно, навіть ті, що не в повній мірі погоджувались із єфремовськими методологічними настановами в структуруванні історії української літератури. Так, майбутній лідер кола неокласиків Микола Зеров в редакційному слові на шпальтах «Книгаря» писав про те, що «рано зламавши своє перо

² Костюк Г. Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття // Костюк Г. Вибрані праці у 5-ти томах. – Т. 1: Літературознавство. Критика / Упор. Н. Баштова; Передм. В. Панченко. – К.: Смолоскип, 2015. – С. 121.

³ Згодом про цю свою переважаність й певну розкиданість у творчій праці С. Єфремов напише так: «Ці манюсенькі дрібнички, і саме тим що манюсенькі, мов куравою окривають життя, забирають час, розбивають увагу, одтягають од роботи. Розбиваєшся на тисячі скалочок, а головне, «єдине, що на потребу» – лежить без руху. І так ціле життя, одкюли я себе пам'ятаю. Те, що найбільш хотілося б робити, робиш уривками, нашвидку, ніби крадучи час. І через те все виходить невдало і нічого, oprіч глибокого невдоволення, по собі не лишає. Щасливі ті, хто може заперти собі уха од усього, запертися сам у кабінеті і без перешкод робити щось одне, що до душі. Я ніколи не вмів так робити і через те ніколи нічого мені не вдалося» (Єфремов С. Щоденники (1923–1929). – К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. – С. 70).

белетриста, тільки вряди-годи подаючи той чи інший популярний начерк, С. О. замкнув свою діяльність в сфері публіцистики та літературної критики, теж в великій мірі позначеної нахилами публіциста та історика громадського руху... Авторитетний публіцист, історик і письменства, критик, видавець і коментатор (видавнича робота в т-ві «Вік», прекрасне видання творів Котляревського), С. О. являється разом з тим і одним із найкращих українських стилістів. Його літературний стиль виріс з образної і докладної манери популяризатора, зразки якої знаходимо у Куліша та Грінченка. Характеристичні її ознаки – багатство словника, досвідчене і зручне користання архаїзмом і провінціалізмом, і нарешті – синтаксис, що всі свої ресурси черпає з укладу народньої мови. Спочатку занадто конкретний, трохи ширококомовний, цей стиль стає згодом лаконічнішим, стислішим, перемагає матеріальність народнього слова і разом з тим не впадає в ту безцвітну, позбавлену всякого запаха, стерилізовану абстрактність, якою грішать іноді українські літератори»⁴. Отже, виявлення й оприлюднення документальної й друкованої спадщини цього визначного інтелектуала, що зберігається в архівах та в бібліотечних фондах рідкісних видань, лишається й нині нагальним і відповідальним завданням вітчизняної гуманітаристики⁵. Вважаємо, що сучасне українське суспільство потребує якнайширшого й якнайповнішого ознайомлення з доробком Сергія Єфремова – публіциста.

⁴ Зеров М. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова // Книгарь: літопис українського письменства. – 1920. – Ч. 1–3. – Січень – березіль. – Стовп. 1–4.

⁵ Докладніше див.: Іваницька С. Г., Єршов Т. В. Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 281–307; Іваницька С. Книжково-видавнича справа у добу Великої революції в роздумах Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917-1920 рр.) // Бібліотека. Наука. Комунікація: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 6-8 жовтня 2015 р.). – К.: НБУВ, 2015. – Ч. 1. – С. 176–178; Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статі, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник С. Г. Іваницька. – Запоріжжя; Херсон: Грін Д. С., 2016. – 468 с.; Демченко Т. П., Іваницька С. Г. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Вип. 11. – С. 228–262. В додатку надруковані статті С. Єфремова «Карна експедиція» та «Біла ніч»; Іваницька С. Г. Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти // Українська біографістика. – 2017. – Вип. 15. – С. 156-180.

У перші два десятиріччя ХХ ст. С. Єфремов друкувався на сторінках багатьох українських («Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «Нова громада», «Світло», «Громадська думка», «Рада», «Українская жизнь», «Основа», «Боротьба», «Промінь», «Книгарь», «Просвітянин», «Громада», «Українська кооперація», «Наше минуле» тощо), російських («Русское богатство», «Киевские отклики», «Киевская мысль», «Киевские вести», «Киевская газета», «Русские ведомости», «Голос минувшего», «Русские записки», «Ежемесячный журнал», «Северные записки» та ін.) й зарубіжних (польських, чеських, німецьких) видань. Загалом журналістський доробок С. Єфремова до 1920 р., за оцінками фахівців, складає 3000⁶, 4000⁷, 6000⁸ різножанрових праць (передові редакційні статті, огляди політичного та літературного життя, рецензії, некрологи, полемічні виступи, есе, фейлетони, брошури агітаційно-пропагандистського характеру тощо). В деяких працях йдеться навіть про кількість в 10000 статей!⁹ Але збирання та археографічне опрацювання багатющої єфремовської спадщини, розпорошеної на сторінках раритетних часописів та неперіодичних збірок, відбувається аж занадто повільно. Щоправда, за останні роки з'явилося два цінних видання текстів С. Єфремова, з інтересом та вдячністю сприйнятих читаючою спільнотою. Це збірка «Початок нової доби: Радівська публіцистика. Березень – серпень 1917» (К.: Просвіта, 2011), підготована до друку М. Цимбалюком, та академічний, упорядкований колективом авторів під керівництвом В. Верстюка двотомник «Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)» (К.: Дух і літера, 2014)¹⁰. На часі подальше оприлюднення й аналіз спадщини Великого Українця, зокрема й надрукованої в критично-бібліографіч-

⁶ Голубенко П. На варті українського відродження: С. Єфремов як публіцист // Сучасність. – 1983. – Ч. 6 (266). – С. 36.

⁷ Цимбалюк М. Апостол правди й волі // Єфремов С. Початок нової доби: радівська публіцистика / Березень – серпень 1917 / Упорядник М.І. Цимбалюк. – К.: ВЦ «Просвіта», 2011. – С. 23.

⁸ Гирич І. Б. Лідер наддніпрянського народництва // Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 85.

⁹ Єрмашов Т. В. Впливи публіцистичної творчості С. О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012. – С. 106.

¹⁰ Див.: Демченко Т. [Рец.]: Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 218–222.

ному місячнику «Книгарь: літопис українського письменства» – часопису доби революції і контрреволюції, війни та миру.

«Книгарь», що несподівано яскраво розквітнув на національно-культурному полі в роки Української революції та визвольних змагань, виходив з переривами з вересня 1917 р. до березня 1920 р. в Києві у видавництві «Час», за редагуванням спочатку Василя Короліва-Старого (1917, ч. 1 – 1919, ч. 18), а далі, після від'їзду В. Короліва з Києва – Миколи Зерова (1919, ч. 19 – 1920, ч. 1–3)¹¹. Усього побачило світ 31 число. За задумом редакції часопис повинен був виходити щомісяця, проте з різних причин іноді з'являвся раз на два місяці (ч. 12–13 за 1918 р., ч. 23–24, ч. 25–26 за 1919 р.), а в 1920 р. – раз на три місяці (ч. 29–31). Передплатна ціна з вересня по грудень 1917-го року становила 3 рублі з персилкою (окреме число спочатку коштувало 85 коп., потім – 1 руб. 10 коп.), на 1918-й рік – 15 карб.¹², на 1919 рік – 24 карб. В березні 1920 р. окреме число коштувало 100 крб. Редакція

¹¹ Процес видання й тематика часопису висвітлюється в працях сучасних авторів: Королевич Н., Лазебний Л. «Книгарь» через сімдесят років // Книжник. – 1990. – № 4. – С. 39–48; Дашкевич Я. «Книгарь» – журнал епохи революції та контрреволюції // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 26–44; Чорній В.В. Журнал «Книгарь» (1917–1920) як джерело до бібліографії української книги // Записки Львівської наук. бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Львів, 1995. – Вип. 3. – С. 107–115; Петров С. Так народжувався часопис «Книгарь» // Друкарство. – 2001. – № 1. – С. 4–6; Олійник В. Публікації Сергія Єфремова у журналі «Книгарь» 1917–1918 років // Журналістика: наук. зб. – К.: Видво Інституту журналістики, 2003. – Вип. 2. – С. 155–159; Дроздовська О. Часопис «Книгарь» (Київ, 1917–1920 рр.): огляд матеріалів до історії та бібліографії української преси // Збірник праць Наук.-дослід. центру періодики: [зб. наук. ст.] / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка, Наук.-дослід. центр періодики. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 20–32; Гринівський Т. С. Часопис «Книгарь» як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. – К.: Б. в., 2008. – 20 с.; Гринівський Т. Рецензія як основний жанр на сторінках часопису «Книгарь» // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К.: КНУ, 2010. – Вип. 17: Журналістика. – С. 25–26; Борець А. Утвердження ідеї державної незалежності України на сторінках журналу «Книгарь» (1917–1921) // Журналістика: наук. зб. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Інститут журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, 2008. – Вип. 7 (32) – С. 162–169; Потапчук Т. В. Рецепція української класичної літератури на сторінках тижневика «Книгарь» 20-х років ХХ століття // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2008. – Вип. 40. – С. 220–223; Ковальчук Г.І. Український науковий інститут книгознавства (1922-1936). – К.: Академперіодика, 2015. – С. 13-17.

¹² З числа 7 (березень) за 1918 р. вартість передплати вказувалась у карбованцях.

розташовувалась на Великій Володимирській, 42.

Вражаючий злет українського книговидання за доби 1917–1918 рр., коли кількість назв українськомовних видань зросла з 73–76 у 1915–1916 рр. до 747–1084 у 1917–1918 рр.¹³, приніс не лише позитивні моменти, але й породив чимало проблем: виникла потреба у негайному рецензуванні величезної кількості видань; давався взнаки брак спеціалізованих бібліографічних періодичних видань та нестача кваліфікованих критиків, які б змогли зробити якісний аналіз друкованої продукції; використовувалися різні системи класифікації друку, що призводило до певної плутанини тощо¹⁴. Завданнями «Книгаря», який швидко перетворився на найавторитетніший спеціалізований критико-бібліографічний часопис, стали подача анотативно-рецензійних відгуків на українські видання й обговорення поточних книговидавничих проблем. На його сторінках з'являлися не лише критичні матеріали, а й чимало статистичних та бібліографічних публікацій. Серед них «Спроба реєстру української періодичної преси» С. Кондри (№ 16, с. 998–1004); «Книжкова українська продукція в 1917 р.» (№ 5, с. 243–251), «Огляд української книжкової продукції в 1918 році» С. Паночіні (№ 20, с. 1310–1326); «Наші місячники» С. Сфремова (№ 4, с. 175–178); «Українська преса в Америці» А. Яриновича (псевдонім А. Ніковського) (№ 4, с. 178–182) тощо. Окрім того, в «Книгарі» були започатковані постійні рубрики «Огляд преси» (10 статей), «Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря» (понад півтори тисячі книг), «Періодичні видання, що надійшли до редакції часопису «Книгарь» (85 чисел видань, 54 назви)¹⁵.

¹³ Ігнатієнко В. Українська книжка й преса в історичному розвитку // Книга. – 1923. – № 3. – С. 3–6. Також див.: Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). – К., 1996. – 344 с.

¹⁴ Гринівський Т. Теоретичні питання української бібліографії початку ХХ століття // Український інформаційний простір: наук. журнал. – К., 2013. – Ч. 1. – С. 42–43.

¹⁵ Гринівський Т. Видавнича діяльність української діаспори поч. ХХ ст. у висвітленні часопису «Книгарь» // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 374–378. Як писав Я. Дашкевич, часопис, «скромний, друкований на препоганому газетному папері воєнного часу, почав виходити в Києві 25 серпня 1917 р. як своєрідний інформаційний бюлетень, що мав відбивати бурхливий розвиток українського друкованого слова, яке, немов всеохоплюючий вибух, поширилося по донедавна поневоленій країні». «31 номер журналу – це понад 2000 шпальт переважно дрібного і максимально ущільненого тексту». Не менш важливим виглядає й аналіз структури часопису: «Журнал мав просту структуру: одна-дві більші статті, рецензії, поділені на 15 розділів, наприклад: історія, публіци-

Згідно з підрахунками фахівця з соціальних комунікацій Т. Гринівського, загалом у «Книгарі» було прорецензовано 1093 видання, тобто більше третини усіх друкованих творів, що побачили світ в Україні за ті роки¹⁶. Щодо рецензій у «Книгарі», то, на думку М. Зерова, вони швидше мали характер «рецензій-обговорень», а не «рецензій-анотацій», хоча «рецензія-анотація, рецензія описового характеру, розуміється, вигідніша для редакції, особливо на перших порах: вона не потребує кваліфікованого рецензента і тим забезпечує повніший охват книжкового виробництва в рецензійному відділі. Але, з іншого боку, вона рідко коли може бути цікава, рідко коли дає достатнє поняття про книжку. Вона бліда»¹⁷. Т. Гринівський наголошує, що більшість «книгарівських» рецензій – це рецензія-відгук, оскільки відповідає основним вимогам – стислість і анотаційність, однак у багатьох випадках (близько 10–15 відсотків від загальної кількості) маємо й зразки проблемної рецензії-статті¹⁸. 15 відсотків у «Книгарі» – це великі за обсягом рецензії, обсяг яких – від сторінки і більше. Вони вміщувалися у багатьох рубриках, особливо якщо книги стосувалися літератури, педагогіки чи історії. Часто рецензії сягали таких розмірів, що їм було затісно у «Критиці і бібліографії». Тоді їх уміщали в статейному відділі. Практично у кожному числі є такий матеріал¹⁹. Найбільшу увагу було приділено художній, науковій, інформаційно-агітаційній та публіцистичній літературі. Їхня частка – відповідно 41, 25 та 17 відсотків від загальної кількості рецензій. Саме видання такого характеру заповнили

стика, економіка, педагогіка і школа, красне письменство, [...], інформаційні видання, медицина, мистецтво, поезія, театр, музика, релігія та церква. Крім цього, рубрики: «Літературне життя», «Листування редакції», «Списки періодичних видань і книжок», «Видавнича хроніка». Справжня копальня відомостей про українське культурне життя дуже важких, але й насичених років» (Дашкевич Я. «Книгарь» – журнал епохи революцій та контрреволюцій // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 28, 30).

¹⁶ Гринівський Т. Рецензія як основний жанр на сторінках часопису «Книгарь» // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2010. – Вип. 17: Журналістика. – С. 25. Я. Дашкевич наводить інші дані – «1232 книжки, видані у різних умовах, зареєстрував журнал за неповні три роки існування, на 1173 (тобто на 95%!) було вміщено короткі рецензії» (Дашкевич Я. «Книгарь» – журнал епохи революцій та контрреволюцій. – С. 28).

¹⁷ Зеров М. В справі критично-бібліографічного журналу // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 118–123.

¹⁸ Гринівський Т. Рецензія як основний жанр... – С. 26.

¹⁹ Там само.

здебільшого весь тогочасний книжковий ринок, тому поста-ла необхідність в їхньому детальному аналізові²⁰. До роботи було залучено понад 500 критиків.

С. Єфремов, на той час один із провідних київських публіцистів, охоче й продуктивно співпрацював з редакцією часопису, опублікувавши десятки блискучих рецензій, нотаток, статей, некрологи пам'яті І. Л. Шрага та М. І. Туган-Барановського. Всі ці публікації є цінним джерелом для відтворення повноцінної картини того, як відбивались карколомні події й постаті культурного життя революційної доби в свідомості української інтелігенції, які почуття та емоції викликали, до яких висновків, прогнозів та передбачень спонукали. Звернення вкрай заклопотаного С. Єфремова до «Книгаря», як нам здається, зовсім не випадкове. Публіцист і редакція часопису були налаштовані на одну хвилю – піднесення загальнокультурного рівня українського народу шляхом розвитку рідномовної освіти, періодики, зростання випуску українських книг.

Сучасники і творці революції тішилися з появи часопису про книги. Редактор газети «Нова Рада» А. Ніковський схвальною рецензією відгукнувся на появу першого номера «літопису українського письменства»: «Можна бути впевненим, що видання це згодом поширюватиметься, бо ж не може того бути, щоб наша книжка впала, нехай на місце теперішнім метеликам, політичним брошурам, агітаційним листкам прийде інша книжка – шкоди не буде. Навпаки буде щось краще і замість того, щоб на всі гласи вопіять про автономію України, час вже автономній Україні дати добірне, культурне читання»²¹.

Віктор Петров (Домонтович) у споминах «Болотяна Лукроза» згадує, як у голодному Києві 1919 р. він іноді заходив до редакції «Книгаря». «Редакція “Книгаря”» містилася коло Золотоворітського скверу на розі Великої Володимирської й В. Підвальної... Кам'яні сходишки ганку з залізним піддашшям, далі дерев'яні в коридорчику, і тоді вже за внутрішніми дверима – редакційна кімната. [...] Тут, у цій стилізованій кімнаті, що, після сутужної безпаливної зими,

²⁰ Гринівський Т. Рецензія як основний жанр... – С. 28.

²¹ Цит. за: Рудий Г. Розвиток видавничої справи за доби Центральної Ради й Української держави (за матеріалами української преси 1917–1918 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наук. праць. – К., 2005. – Вип. 12: У 2-х част. – Ч. 2. – С. 315–316.

ще зберігала не зогріту весняним сонцем свіжість холодка, в кімнаті, швидше темнуватій, ніж ясній, богував Зеров. [...] В ці перші роки революції, переїхавши з Златопілля до Києва, Зеров редагував «Книгарь». Але, продовжує мемуарист, число «Книгаря», над яким в ті місяці працював Зеров, було останнім. «Вмирало місто, вмирало культурне життя в місті, вмер «Книгарь». [...] Дуже характерно, – зауважує В. Петров, – що останнє число «Книгаря» присвячене Сковороді. Це випадковий збіг обставин, але симптоматичний. Сковородинська тема ставала наскрізною темою української інтелігенції і в першій половині 20-х років»²².

Припинив часопис своє існування навесні 1920 р., коли в Україні встановилася радянська влада, яка почала здійснення «культурної революції». «Книгарь» було закрито на підставі, що «не може бути ніякого видавництва ні книжок, ні журналів, крім державних». Згодом бібліограф і літературознавець Юрій Меженко, досліджуючи книжковий рух доби Української революції, досить критично оцінив діяльність колективу «Книгаря»: «В цей самий період маємо історичну подію: перший український бібліографічний журнал під назвою «Книгарь: літопис українського письменства», що почало його видавати в Києві в-во «Час». Не дивлячись на всю неприховану рекламівість, щиро провінціяльне просвітянство і безнадійно вбогий ідеологічний зміст, «Книгарь», як перший бібліографічний орган, відіграв значну ролу вже тим, що зібрав численний фактичний матеріал, нотував, хоч і дуже далеко від будь-яких наукових метод, поточну книжкову продукцію. А під час повної анархії, розгордіяша й безплановости, цей орган, що значну частину явищ фіксував, а іноді навіть пробував систематизувати й освітлювати їх, був безсумнівно в історії укр. книги фактом великого значіння. Звичайно, появлення такого журналу цілком залежало від зросту книжкової продукції. Адже ж 814 книжок укр. мовою, що вийшли у 1917 році та 1148 укр. кн. 1918 року це, без огляду на зміст та зовнішність, - матеріал значної бібліографічної цінности і самий книжковий ринок вимагав такого органу. Дух часу цілком позначився на «Книгарі»: відсутність наукової методи, безплановість і випадковість, навіть без виявлення хоч би найменшого бажання організувати книжкову справу, майже без спроб серйозно проаналізувати

²² Петров В. (Домонтович В.). Болотяна Лукроза // Київські неокласики: антологія / Упор. Н. Котенко. – К.: Смолоскип, 2015. – С. 485–487.

хоч якесь з питань бібліології». Щоправда, одночасно визнавав, що «була певна регулярність, налагодженість редакційного апарату і треба зазначити, що «Книгарь» знайшов свого читача; ринок його прийняв. В силу особливостей культурницького руху тих років, бібліографічність «Книгаря» була цілком історично-літературна і, очевидно, в значній мірі цим треба пояснити успіх журналу»²³. Нині висновок видатного книгознавця, що належав до покоління М. Зерова – П. Филиповича – М. Рильського, яке прагнуло модернізувати українську культуру²⁴, виглядає занадто категоричним, але проминути таку оцінку, мабуть, не слід; до того ж, дійсно, літературно-критична складова часопису була вельми потужною²⁵. Згодом, в ході утвердження ідеологічної системи сталінського соціалізму, діяльність редакторів та авторів «Книгаря» отримує вже партійно-вивірену, марксистсько-ленінську оцінку: «“Книгарь”, – писав М. Годкевич у статті «Организация библиографической работы на Украине», – був зародком періодичного органу державної бібліографії. Окрім реєстраційної роботи, журнал надавав багато місця для статей з питань книжкового ринку (інколи чисто рекламного характеру), критико-бібліографічним оглядам і рецензіям. Ідеологічно “Книгарь” відбивав політичні тенденції його керівників, які об’єдналися на широкій платформі буржуазно-національної державності»²⁶. Це, власне, й був вирок виданню.

²³ Меженко Ю. О. Українська книжка часів Великої революції / Укр. наук. ін-т книгознавства; Юр. Меженко. – К., 1928. – С. 8. Ця праця вперше з’явилась друком: Життя й революція. – 1927. – № 11. – С. 107-121; № 12. – С. 307-322.

²⁴ Так, значний резонанс мали статті Ю. Меженка «Творчість індивідуума і колектив» («Музагет», 1919, № 1/3), «Європа чи Просвіта?» («Життя й революція», 1925, № 5).

²⁵ Сучасний фахівець із історії книжкової справи в Україні місію «Книгаря» у вирі культурного життя напружених революційних часів визначає більш виважено й спокійно: «Незважаючи на недоліки, які, зрозуміло, були, можна стверджувати, що своє найголовніше завдання - дати можливість читачеві зорієнтуватись у книжковому потоці тих буремних років - журнал виконував досить вдало. Дуже важливим для подальшого розвитку книгознавства й бібліографії було те, що в журналі піднімали, чи не вперше у вітчизняній практиці, теоретичні книгознавчі, бібліотекознавчі, бібліографознавчі питання та друкували реєстр поточної української книжкової продукції» (Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922-1936). – С. 17).

²⁶ Годкевич М. Организация библиографической работы на Украине // Библиография в СССР и книжные палаты: Сб. статей. – Харьков, 1928. – С. 87–136.

Упродовж наступних десятиліть навіть згадки про нього зникли зі сторінок наукової літератури в радянській Україні, надто тісно часопис та його автори були пов'язані з Українською революцією. Відтак про доробок «Книгаря» писали тільки в діаспорі. Знавець історії й ресурсів національної преси Аркадій Животко наголосив, що «журнал цей розгорнувся в книголюбський орган ширшого характеру. Крім широко поставленого відділу “Критики і бібліографії”, на його сторінках з'являється довга низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики і літератури»²⁷.

В оприлюдненій понад чверть століття тому статті (здається, вона стала чи не першим звертанням до історії книговидавничої справи періоду «Великої революції» 1917–1921 рр., як в дзеркалі, відображеної в «Книгарі»), видатний історик Ярослав Дашкевич підкреслював: «Журнал, що виник у Києві часів Центральної Ради, перетривав вісім різних властей. Від початку до кінця він стояв на точці зору незалежного розвитку української культури»²⁸. Вчений переконливо показав увесь трагізм побутування друкованої української продукції за тієї бурхливої доби²⁹. Він мріяв про «фототипічне перевидання повного комплекту “Книгаря”», сподіваючись, що воно «стало б підручним фундаментом для шанувальників і дослідників української культури» даної доби³⁰. Потім цю ж тему розвивав С. Білоконь³¹, навівши в своїй ґрунтовній монографії, у розділі «Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено», масу доказів на підтвердження свого висновку щодо ворожої українській культурі політики більшовиків: «Серед професійних істориків побутує думка, нібито джерело рукописне засадничо вище за джерело друковане. Часто-густо вважають, що примірників кожної друкованої сторінки багато у принципі, і всі вони однакові. Це не зовсім так і далеко не завжди так. Коли мільйонами винищували людей, хто оберігав друкова-

²⁷ Животко А. П. Історія української преси / Упоряд. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С. 269. Уперше «Історія української преси» побачила світ у 1946 р. у Регенсбурзі. Повніше видання було здійснене в Мюнхені в 1989–1990 рр.

²⁸ Дашкевич Я. «Книгаря» – журнал епохи революцій... – С. 28.

²⁹ Там само. – С. 26–44.

³⁰ Там само. – С. 32–33.

³¹ Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Дрогобич: «Коло», 2013. – Кн. 2. – 1066 с.

не слово?»³².

Відомий фахівець з історії слов'янських літератур Микола Неврлий, висвітлюючи культурну ситуацію в Україні революційної доби, відзначає: «З найповажніших журналів, що їх видавали “попутники”, треба згадати київський “Книгар” (1917–1920), що його редагували М. Зеров і В. Королів. Він відзначався високим літературознавчим рівнем, реагував на поточну літературну продукцію, а в розділі видавничої хроніки ретельно інформував про тогочасні видання в Україні. З ним співпрацювали визначні українські філологи С. Єфремов, Б. Якубський, П. Филипович та ін. Порівняно з іншими тогочасними періодичними виданнями, “Книгар” проіснував найдовше, видавши 31 номер»³³.

Що публікації «Книгаря» не втратили своєї актуальності й дотепер, а може, й набули її ще більшою мірою, свідчать, наприклад, рядки, написані одним із блогерів в романтично-натхненні й тривожні часи «Революції гідності» кінця 2013 – початку 2014 рр.: «Мене шалено розчулює наша нинішня культурна діяльність на барикадах, типу піаністів, які грають у щойно тоді захопленому Українському домі, чи відкритій там же бібліотеці. І якимось так в тему я зараз читаю «Книгаря». Дуже він мене тішить, буду по ходу читання викладати розлогі цитати. [...] Попит на українське друковане слово тоді справді був шалений – при проблемах із збутом (на хвилиночку, йде війна), при асимільованому середньому й вище класах, при спірній грамотності селянства ринок виглядає так: «добра книжка, видана в 25–30 тис. примірниках, розходиться на протязі двох-трьох місяців. «Просвіта» ім. Шевченка у Києві має ще яскравіший приклад: її перша книжка – «Про народне самоврядування» – розійшлася в 30 тис. За 3 тижні. Йде до того, що з книжкового ринку може зникнути справжня українська книжка, яку не встигають постачати видавництва і на зміну їй прийде фальсифікація» (стаття «Просвіти» та їх видавництва» М. Ішуніної). І то ж не детективи такими накладками розходилися, а Сергій Єфремов! Там далі наводять ще цифри: «Історія українського письменства» того ж Єфремова – 20 тисяч, заборонені поезії

³² Там само. – С. 632.

³³ Неврлий М. Художні напрями й літературні угруповання в ранній українській літературі (1920–30-ті рр.) // Неврлий М. Минуле й сучасне: збірник слов'янознавчих праць / передм. І. Дзюби. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 319.

Шевченка – 5 тисяч, «Одержима» – 3 тисячі, «Сон» – 23 тисячі, «Автобіографія» Драгоманова – 7 тисяч. Я припускаю, що то справді зголоднілий ринок (виходило, умовно, по 50 книжок тиражом у 20 тисяч, а зараз, припустімо, 200 по тисячі – то й маємо приблизно ті ж цифри), але вражає. Та що там, люди вірші (!!!) писали, щоб копійчину заробити! Критики ляються не встигали! [...] Звісно, не можна ідеалізувати ту читацьку аудиторію, редактори й не ідеалізували – так, скажімо, в слові від редактора пояснюють необхідність негайного відкриття бібліотек: «Наступає зима з довгими вечорами, з вільним часом, з повабом по старій звичці до ханжі та самогонки. Не можна гаяти часу» (№ 4). Безумно цікаво, як переформатовується на коліні канон. Повторюваність якихось наголосів уже в наш час викликає відчуття елегантних танців на граблях, але ж не може не розчулювати, що – під час війни! – автори вважають за необхідне донести до читачів (які інакше візьмуться до самогонки). Скажімо, в третьому числі у статті «Бібліотека Т. Шевченка» Ан[дрій] Ніковський бореться з образом Шевченка-мужика-у-смушевій-шапці, обстоюючи тезу про його добрий інтелектуальний вишкіл... Переглядають і історичні стереотипи... Наполягають і на опатному оформленні нових видань... І всі вони такі прекрасні, академічні й чисті, що навіть забуваєш про дати видання, забуваєш, що йде війна і йтиме ще кілька років. Тільки вряди-годи в сторінці «Літературне життя» серед новин про те, що той чи той письменник взявся писати роман про те-то – так хвалилися творчими планами до Фейсбуку (цікаво було б, між іншим, порівняти, скільки з тих книжок таки дописали, а то виходить прямо каталог творів, які письменникам лише приснилися) – так от, серед того інколи промайне звістка, що такий-то письменник поліг у боях за Київ, земля пухом.

І лише зрідка у когось із рецензентів таки здають нерви [...] Але нерви здають лише зрідка. І після того радять, скажімо, як розумну й хорошу книгу вірші у прозі Тетмайера. Безумні люди, таких більше, мабуть, і не роблять»³⁴. Очевидно, що і сам «Книгарь», і доробок його авторів, не втратили й нині своєї етичної й естетичної ваги. Їхня нещадна «чесність з собою», з читачем, із колегами по цеху не може не викликати повагу й здивування в наші часи певної апатії, конформізму і знецінення вічних істин... Дійсно: «Безумні люди, таких

³⁴ Originally posted by pocketfull_of at «Книгарь» (1917–1920). [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://maryxmas.livejournal.com/3799828.html>

більше, мабуть, і не роблять»...

Сьогодні погляд на історіографічну та культурологічну цінність «Книгаря» у загальних рисах сформувався. Так, І. Гирич у щойно виданій праці відзначив «найкращий український рецензійно-книгознавчий журнал “Книгар”, у якому друкуються найкращі літературознавці і критики С. Єфремов, М. Зеров, П. Стебницький, П. Филипович та ін.»³⁵.

С. Єфремов вмістив на сторінках журналу 47 праць – розгорнутих книгознавчих і літературознавчих статей, стислих рецензій, некрологів і просто коротеньких повідомлень про вихід у світ тієї чи іншої книги. Дещо осібю стоїть його стаття про нищення денікінцями української літератури, яка виявилася останньою в циклі «книгарівських» публікацій С. Єфремова³⁶. Усі ці різножанрові, різнопланові праці, передусім, об'єднує любов Автора до української книги, глибоке розуміння потреби в ній скрізь, де живуть, учаться, працюють чи воюють українці – в селянській хаті, сільській та міській школі, квартирі інтелігента, казармі. «Росте інтерес до книжки і центри вже не можуть його цілком задовольнити, – починається децентралізація культурна, один з найкращих і найкоштовніших може здобутків політичної волі», – із «утіхою» констатував рецензент, аналізуючи «Малий Кобзарь» Т. Шевченка, виданий у 1918 р. Баришпільською учительською спілкою³⁷. Він безмежно тішився, що в Україні нарешті наступив інтелектуальний голод, голод на книжку, на друковане слово і вболівав, що не завжди за змістом та й оформленням ця духовна пожива відповідає своєму високому призначенню. «Вперше тепер українська книжка широкою хвилею пішла по Україні, – писав Автор, – вперше зазирнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишиться вона по собі перші вражіння. Адже ці перші вражіння часто зафіксуються навіки, з них складатиметься розуміння про книжку взагалі, на них виховуватиметься,

³⁵ Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX ст.: культурологічний есей. – К.: Пенмен, 2017. – С. 212.

³⁶ Єфремов С. Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги // Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3 (29–31). – Стовп. 73–80.

³⁷ Книгарь. – 1918. – Ч. 7. – Березень. – Стовп. 410.

кажучи загально, смак тієї публіки, що вперше задовольняє з теперішніх видань свій інтелектуальний голод. З перших вражіннів складається, звичайно, непереможний образ річі й тому психологічно вони величезну вагу мають. Які ж будуть ці перші вражіння од книги, найперше од її зверхнього вигляду? Надзвичайно вбогий, безнадійно сірий образ уявляє з себе наша теперішня книга своїм зверхнім виглядом»³⁸.

Ймовірно, що боротися з цією зовнішньою «сірістю», зумовленою добре відомими всім об'єктивними причинами, і прагнув автор «Книгаря», звертаючи увагу майже в кожній рецензії на зовнішній вигляд видання. Не менш ретельно він аналізував мову. М. Зеров, який «зразково вів» часопис до закриття³⁹, захоплено писав про те, що літературознавець і публіцист С. Єфремов є «одним з найкращих українських стилістів [...]». Язык Єфремова – органічне кільце українського слова. Прекрасний і поважний зразок для кожного, хто пише по-українському...»⁴⁰. Важливо відзначити, що й М. Зеров був однодумцем С. Єфремова у цьому вкрай важливому як тоді, так і нині, питанні про якість літературної мови, культуру перекладу, охайність та старанність коректури.

Отже, журнал, що виходив у несприятливих умовах винятково завдяки ентузіазму представників української інтелігенції, давав цілісне уявлення про книжкову продукцію України, навіть стислі згадки про те чи інше видання залишали слід. Я. Дашкевич з сумом констатував: «Що з цих видань збереглося досі – питання без відповіді»⁴¹. У прекрасному доробку бібліографів про україномовні книги в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського зафіксовано чимало книг і брошур доби Української революції, однак, далеко не всі з них, згадані в «Книгарі», в тому числі й у працях С. Єфремова, дійшли до НБУВ бодай в одному екземплярі.

Мабуть, неправильно думати, що великі за обсягом, середні, чи й зовсім дрібні – мало коли з похвалою, частіше з критикою, і то досить гострою – рецензії С. Єфремова до

³⁸ Єфремов С. Про пошану до книги // Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 252.

³⁹ Білокінь С. І. Закоханий у вроду слів. М. Зеров – доля і книги. – К.: Час, 1990. – С. 10.

⁴⁰ Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима; післямова М. Москаленка. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 316–317.

⁴¹ Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 28.

наукового літературознавства мають віддалене відношення. Дійсно, автура «Книгаря» так переймалася долею української друкованої продукції, що безкоштовно, але ретельно заповнювала сторінки часопису. Про П. Стебницького, зокрема, писали: «Петро Януарович брав якнайближчу участь у черговій редакційній роботі, і рідко яке число «Книгаря» виходило без якоїсь однієї, а то й кількох його заміток, рецензій чи статтів. Сам він жартуючи називав себе іноді «затичкою» в журналі, бо йому доводилося часто заповнювати чим було потрібно чергові числа «Книгаря», коли не вистачало надісланого матеріялу»⁴². Це ж саме, мабуть, варто сказати і про С. Єфремова. Він не гребував відгукнутися на скромний доробок якої-небудь повітової «Просвіти», водночас вважаючи, що прощати недбальство, несмак, а то й відверту халтуру нікому не можна, особливо, коли спекулюють на великих іменах. Так, нищівної критики зазнали від нього «Тарасові алмази» – явно комерційний проект якихось не дуже грамотних ділків: «З передмови дізнаємось, що невідоме досі видавництво «Популярно-наукова бібліотека ім. Т. Шевченка» розпочинає регулярне видання, по одній книжці на день, які в цілому мають бути не менш як «скарбницею знання для українських народних мас», а згодом ця бібліотека «обійме все». Просто так і сказано – все, та й годі. Далі закликає передмова спішитись з замовленнями на перший випуск, бо «опісля його тяжко буде дістати». Підпис – «Комітет видавництва»... Коли б по таких голосних заявах, хто ще не зовсім був певен, що маємо діло з безсовістною саморекламою якогось невідомого «комітета», – з нищівною іронією пише далі Автор, – то перший випуск в цьому до решти переконає. Певна річ, ніяких «аналізів» (!) поезії Шевченка ви тут не знайдете. Це просто безграмотно, ні до ладу, ні до прикладу насмикані уривки з Шевченкових поезій, склеєні такою специфічною патріотичною мудрістю, од якої просто верне»⁴³. Очевидно, що критика зачепило за живе, що анонімні заробітчани взялися експлуатувати творчість Т. Шевченка. Ю. Бойко писав, що «Шевченко так глибоко ввійшов у свідомість Сергія Олександровича, що став невід'ємною част-

⁴² Кисіль Ол. Стебницький і українська книга // Стебницький П. Вибрані твори / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 594.

⁴³ Єфремов С. [Рец.]. Тарасові алмази // Книгарь. – 1917. – Ч. 4. – Грудень. – Стовп. 199–200.

кою, інтимною складовою частиною його “я”. Пишучи про нашого Кобзаря, дослідник завжди захоплювався, палахкотів надхненням і спробував проникнути в свята душі поетової, збагнути головні психологічні спонуки, які керували Шевченком у житті і в творчості»⁴⁴. Відтак, не дивно, що недолугі «популяризатори» викликали його лють. Подібних прикладів гостроти єфремовських спостережень, нещадності його присудів можна навести чимало. Автор відверто попереджав недосвідчених читачів: перед вами – халтура! Згідно зі своїми знаннями й певною мірою смаками він намагався привернути увагу малограмотних любителів красного письменства до української класики – Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Михайла Коцюбинського – на сторінках їхніх творів він віднаходив ту духовну поживу, якої потребували й читачі з селян, й інтелектуали.

Проте вчений виступав не просто лоцманом у книжковому морі. Навіть його невеликі за обсягом праці цілком можна трактувати і як суттєвий внесок у науку. Уже давно Ю. Бойко спостеріг: «Літературознавство Єфремова зв'язане тісно з життєвою актуалією. Тому є спокуса розглядати його наукову спадщину як публіцистику. Але в багатьох випадках – це лише спокуса. Бо його публіцистика того позему, який натурально переростає у цікаву, живу, соковиту літературознавчу аналізу. Засушені метелики під склом – це не його рід клясифікації. Він не хоче також скидатися на доктринера-дослідника, який живе голими формулами. Літературно-громадська і критична публіцистика химерно переростає у Єфремова у глибший літературознавчий дослід, і не пробуйте у нього ці дві сфери розняти у тих випадках, коли він сам цього не зробив»⁴⁵. Утім, сам Автор чітко й недвозначно висловив своє бачення ролі й місця публіцистики в культурному процесі й громадському житті. Так, у статті, присвяченій публіцистиці М. Грушевського, С. Єфремов виокремлює два типи публіцистів – «фотографів» і «мистців» або «соціологів»⁴⁶. «І коли публіцисти першого типу заготовляють матеріал для суспільного будівництва, виготовляють

⁴⁴ Бойко Ю. Тарас Шевченко у навітленні Сергія Єфремова // Український історик. – 1980. – № 1-4 (65-68). – С. 45.

⁴⁵ Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 49.

⁴⁶ Єфремов С. На сторожі національної гідності: До характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського // Український історик. – 1995. – № 1-4 (124-127). – С. 168.

цеглу для будови, – стверджує Автор, – то публіцист-соціолог зводить уже саму споруду, керуючись громадською думкою, спрямовуючи її в річище тих чи інших програмових побудов. Він справжній тлумач життя, він істинний володар дум сучасності, і його творіння, незважаючи на їхню злободенність, переживають цю злобу дня, а часто переживають і самого автора, даючи для даного часу документи по-справжньому історичні, себто щільно пов'язані з внутрішнім життям суспільства в дану хвилю. Чутливо відбиваючи суспільне життя в не випадкових і часткових, а в загальних і органічних його виявах, такий публіцист є найкращим виразником настроїв і сподівань суспільства, показником того, куди воно прямує в особі своїх найвизначніших представників і провідників»⁴⁷. В українській культурі публіцистами такого рівня, крім М. Грушевського, були Б. Грінченко, М. Драгоманов, та й сам С. Єфремов, що підтверджується і його доробком у «Книгарі».

Червоною ниткою через тексти С. Єфремова на шпальтах «Книгаря» проходить ідея вартості *Книги* як духовного надбання, ментальної цінності, культурного скарбу українського народу. За такою настановою стоїть головне покликання цього «велета духу», кажучи словами сучасного публіциста: «С. Єфремов де і як тільки можна було використовував найменшу можливість для пропаганди української ідеї та обори українського слова й української літератури»⁴⁸. Між тим, історичні реалії революційної доби, а ще більше радянських часів аж ніяк не сприяли усвідомленню вищезазначеного погляду як з боку влади, так і суспільства. І С. Єфремов це прекрасно бачив. У вилученому радянською цензурою з додаткового (XVII) розділу «Історії українського письменства» першого підрозділу він писав: «Серед таких нормальних обставин найперше займає місце вольність друкованого слова – єдина й необхідна умова для розвитку письменства, що з самої природи своєї не терпить утиску, монополізації, меценатства – чи в грубих, чи то в рафінованих формах однаковісенько. А тим часом якраз на ці чадні умови й довелось наскочити нашому письменству, і знову ж таки – нова іронія долі! – тільки нашому повною мірною того новітнього добра й одважено». І щоб не викликало сумніву, про яку владу йдеться, Автор додає: «Критичний з цього погляду був

⁴⁷ Єфремов С. На сторожі національної гідності... – С. 169.

⁴⁸ Кореневич Л. Перехрестя і долі: скарби високих дум Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2003. – № 2 (22). – С. 119.

рік 1919-ий. Диктатура – всяка диктатура – вільного слова не терпить. Отже, вже з початком року, разом з побіденною ходою радянської влади, зникають на Україні усі незалежні органи політичного слова». У 1920 р. «припинилися» й культурологічні видання⁴⁹. На довгі десятиліття не тільки проскрибований часопис, а й переважна більшість його авторів, включно з С. Єфремовим, опинилися в «сірій зоні» штучного забуття, спричиненого офіційною заборонаю на їхню наукову спадщину, художню та публіцистичну творчість.

Історія «Книгаря» може стати чудовою ілюстрацією до початкового етапу політики нищення усякою диктатурою, незалежно від її кольору та ідеології, паперового носія національної культури... Чого вартий лише заключний акорд єфремовського циклу в часописі «Карна експедиція» (1919 рік)!

Проаналізуємо детальніше й послідовно репертуар єфремовських статей в «Книгарі». Так, книжково-журнальним й видавничим справам революційної доби було присвячено, передусім, такі статті С. Єфремова, як «Голод на книжку» (1917, ч. 2, стовп. 52–54), «Наші місяшники» (1917, ч. 4, стовп. 175–177), «Про пошану до книги» (1918, ч. 5, стовп. 251–253). Звичайно, тією чи іншою мірою торкався С. Єфремов цих питань і в інших рецензійних нотатках.

У статті «Голод на книжку» С. Єфремов подав огляд видавничої справи під час Першої світової війни, проаналізував причини кризової ситуації на книжному ринку на початках Лютневої революції, з'ясував особливості основних типів популярних видань (листівки, «летючки», брошури), і, підсумовуючи, завершив: «Час давати вже книжку – от який висновок треба зробити з сучасної тенденції на книгарському ринкові. І це не тільки тому, що пішов дужчий попит на книжку, а й тому, що саме книжка, – справжня, солідна книжка, а не летючка, не брошура – становить ґрунт книжкової продукції, зміцняє його, закладає ті глибокі культурні підвалини, на яких тільки й може розвиватись і книжкова продукція, і саме письменство»⁵⁰.

Аналізуючи зміст провідних українських «товстих» журналів за 1917 р., таких, як «Літературно-науковий вістник»

⁴⁹ Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 679.

⁵⁰ Єфремов С. Голод на книжку // Книгарь. – 1917. – № 2. – Стовп. 52–54.

(Київ, кн. I–III), «Шлях» (Москва; Київ, кн. I–VII), «Шляхи» (Львів, кн. I–IV), Сергій Олександрович констатував, що в силу громадських і технічних причин національна література переживає важкі часи. «Критичний момент переживає наше письменство, а надто притулок його, як і взагалі поточної літератури – журналістика в буквальному сього слова розумінні. І це не через те, або не тільки через те, що *inter arma silent musae*, що «служение музам не терпит суеть». Музи, певна річ, не мовчать. Вони озиваються і часом досить багато навіть говорять саме серед таких обставин, які й ми оце переживаємо. Але, поминувши навіть силу голосів їхніх, не мають вони потрібних резонаторів, і голоси глухнуть і не доходять до читача. Та й читач менш ваги й уваги їм віддає, іншими справами заклопотаний. І поточна журналістика, в формі найбільш популярних у Росії товстих журналів, видимо на наших очах занепадає, вяне і ледве-ледве животіє, перебиваючись аби-як. Причини цьому існують і громадської, і технічної природи»⁵¹. Щодо кризового стану видання багатьох журналів С. Єфремов зауважував: «Українські місяшники не втікли од спільної долі. Більше – їм ще важче прийшлося, бо їм не вести далі налаштовану роботу доводиться, а відроджуватись за таких несприятливих обставин. І хоча відродилось або й народилось їх чимало, але такі, на-пр[иклад], як полтавські “Садові квітки” тощо, одразу мусимо одкинути з нашого журнального балансу; це, видимо, ефемеріди; випадкові гості в журналістиці, зовсім не типові для неї. Одсіявши ці й подібні видання, матимемо на цілу велику Україну всього три органи типу товстих місяшників: київські “Л.-Н. Вістник” і “Шлях” та львівські “Шляхи”, що знов почали до нас доходити навіть крізь бойову лінію. І всі ці видання більшою чи меншою мірою одбивають на собі те журнальне лихоліття, про яке була мова допіру»⁵².

Порівнюючи, як завжди, дотепно й влучно, різні типи періодичних видань – газету та солідний літературно-критичний журнал, С. Єфремов робить висновок, що в добу революційних і кризових змін «виграє» у читацькому попиті саме щоденна газета (сам він, нагадаємо, редагував у той час разом із А. Ніковським популярну, впливову, помірковану «Нову раду»). «Щоденна газета з її легким багажем та мінливим змістом далеко випереджає неповоротні місяшники, бо з

⁵¹ Єфремов С. Наші місяшники // Книгарь. – 1917. – № 4. – Стовп. 175.

⁵² Єфремов С. Наші місяшники... – Стовп. 175.

самої природи своєї вона мусить озиватись на події скороминущого життя, і ця легка кавалерія тепер заміняє читачеві більш пожиточну, але й важку журнальну страву»⁵³.

Переглянувши зміст найбільш поважних українських місячників, що видавались у Києві, Москві та Львові, С. Єфремов без вагань віддав перевагу львівським «Шляхам»: «Напрямом до “Шляху” близько підходять львівські “Шляхи” (кн. I–IV, в двох випусках), але безмірно солідніші, з різноманітним змістом, з живими одгуками на сучасні події. [...] Видно, цей журнал, не вважаючи на лихоліття, все-таки далі виводить якусь готову нитку, а не починає її наново; певну редакційну роботу виразно знати і в тому, як добирається матеріял, і як пристосовується він до загального плану. З цього погляду “Шляхи” вище стоять од інших наших місячників»⁵⁴. В цілому Єфремов критично оцінював «образ нашої журналістики» як «сумний», але, зауважував, іншим він і не міг бути «по тому погромі, який українській журналістиці заподіяно три роки тому» (йшлося про заборону української преси самодержавством в перші місяці світової війни). На думку Автора, «треба часу, щоб переболіти, загоїти рани, принатуритись до життя, вхопити темп його, впоратися з технічними перешкодами, згуртувати, а то й збудити творчі сили. Звичайно, можна сподіватись, що це таки станеться, а надто, коли життя само набере твердих форм і спокійнішої роботі сприятиме»⁵⁵. Настрій публіциста стосовно перспектив українського книгодрукування та журнальної справи був, як бачимо, у перших хвилях революції досить оптимістичний.

У статті «Про пошану до книги», написаної тривожного 1918 р., С. Єфремов, повертаючись до питання кризи українських видавництв в умовах зруйнованої економіки й наголошуючи на масовому попиті на книгу, пробудженому Українською національно-демократичною революцією, торкнувся проблеми естетичного оформлення книги. Як видавець, редактор й шанувальник книги, він акцентував, що книгу потрібно розглядати не лише як інтелектуальний продукт, але й витвір мистецтва, на кращих взірцях книжкової продукції виховуючи читача. «Книжка, коли вона має широкий збут, служить найкращим провідником смаку і культури навіть своїм зверхнім виглядом, і не треба цього забу-

⁵³ Там само. – Стовп. 176.

⁵⁴ Там само. – Стовп. 177–178.

⁵⁵ Єфремов С. Наші місячники... – Стовп. 178.

вати. Любов до книги, що виявляється й в піклуванні про її зверхність, переходить також на читача і його теж виховує в такій же любові і пошані до книжки. Цього потужного фактора культурності не треба нехтувати, а надто за нашого часу, коли книжка робиться річчю масової потреби і споживання. Більше дбання, більше охайности, більше пошани до книги – то й ця пошана переходитиме і в маси і сама книжка більш культурної роботи зробить»⁵⁶. Ці єфремовські міркування, висловлені на сторінках часопису доби війн та революцій, були значущими й важливими для тогочасної громадськості. Не втратили вони сенс й для сьогодні.

Значне місце в доробку С. Єфремова в «Книгарі» посідають роздуми над публіцистичними текстами його сучасників. Звичайно, тексти ці були різного стибу – історіософські, агітаційно-пропагандистські (інколи до примітивізму), агітаційно-інформативні, партійно-популяризаторські... Особливе місце серед них належить праці Петра Стебницького (П. Смутка) «По-між двох революцій. Нариси політичного життя за р.р. 1907–1918» (Київ: «Час», 1918) – непересічної особистості та одного з найцікавіших на той час публіцистів. У вищезгаданій розвідці Я. Дашкевич невинно покликується на статтю С. Єфремова «Серед білої ночі», що являла собою розгорнуту рецензію на книгу П. Стебницького⁵⁷. І рецензія, і низка статей П. Стебницького (вони вміщені у перевиданому нещодавно томі робіт останнього⁵⁸) вражають і сьогодні своєю актуальністю, бо стосуються найзлободеннішого питання в світлі агресії Росії проти суверенної України – історичного минулого та характеру Росії.

Отже, майже сторіччя тому в статті «Російський сфінкс (З дорожнього альбому)» П. Стебницький зафіксував своє бачення історії Росії: «Поволі безмежне людське море, розлите на величезнім обширі цієї країни, оточувалось кам'яними берегами державности, замикалось у залізні пута східно-візантійського абсолютизму. Під батогами й стусанами царської влади хаотична людська маса жила вік за віком,

⁵⁶ Єфремов С. Про пошану до книги // Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Стовп. 253.

⁵⁷ Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 39. Крім цієї праці Стебницького, Єфремов також відгукнувся на його брошури: 1) Стебницький П. Українська справа; 2) Стебницький П. Україна и украинцы. Петроград, 1917 // Книгарь. – 1917. – Ч. 2. – Жовтень. – Стовп. 64.

⁵⁸ Стебницький П. Вибрані твори / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 506–513; С. 529–558.

їла й пила – власне, більше пила, ніж їла, – годувала свої культурні верхи, будувала собі церкви та в'язниці, вкривала своїм трупом свої і чужі землі. Державний лад використовував людські маси як гній для державного господарства, і той гній мирився з своєю долею, а коли й не мирився, то мусив користись. І на тім хиткім, непевнім ґрунті склалась всевітня велетенська держава... Зверху закована в блискучу зброю, а всередині повна гною... На причілку напис – “третій Рим”, а насправжки – тисячу літ нечищена овеча кошара...»⁵⁹. Не дивно, що С. Єфремов так багато цитував із книги П. Стебницького. Очевидно, ці оцінки були суголосні його власним спостереженням над історією та сучасною йому Росією. У «новорадівській» публіцистиці знаходимо чимало аналогічних думок. У численних публікаціях, які стали реакцією на першу агресію більшовицької Росії проти України (навала на Київ сприймалася особливо болісно) й подальші війни, внутрішню політику, заходи в галузі культури, освіти неможливо знайти жодного слова схвалення чи сприйняття російської політики. У просякнутих ненавистю й відразою циклі публікацій, де йшлося про тритижневе перебування більшовиків у Києві 1918 р. виразно виступають красномовні історичні паралелі. С. Єфремов порівнює події, що почалися 16 січня (дата за ст. ст.), з навалою монголо-татарських орд Батия⁶⁰. У пізнішій статті публіцист вдається до іншого порівняння: більшовики грабували Київ, нищили місто, вбивали людей, як «суздальський князь Андрій Боголюбський». «Ніякої власті у них не було, зате безладдя, безхліб'я, безвіддя, безгрішшя і т. ин[ше] взяли таку силу і так далися взнаки, що далі вже було нікуди. І як колись Андрія Боголюбського, так тепер його наслідувачів випроваджувано з Києва однодушними прокльонами»⁶¹. Варто відзначити й мужність С. Єфремова – його рецензія на публіцистику П. Стебницького з'явилася на сторінках «Книгаря» у квітні 1919 р. А найбільше вражає сучасного читача безпомилковий вибір провідної ідеї рецензованих нарисів: «Бо можна сказати слідом за д. Стебницьким, що коли “Петроград”

⁵⁹ Стебницький П. Вибрані твори... – С. 510.

⁶⁰ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. // Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМBS, 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – С. 453. – (Серія «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»).

⁶¹ Єфремов С. Публіцистика революційної доби... – С. 492.

поніс кару за історичні гріхи “Петербургу”, то і відроджений ніби Петербург, Петербург червоний ані трохи не спокутував тих історичних гріхів свого діда, отого царського Петербургу. Одмінився напрям – методи лишилися старі, наслідки також старі: “стоїть, мигтить петербурзька біла ніч” – правда, червоною загравою кривавих подій залита. “Не ніч – не день”... А щось несосвітненне й дике – жахлива пересторога для всього світу»⁶².

Якби тільки одна ця рецензія друкувалася у «Книгарі», то й тоді можна було б з повним правом твердити, що його публіцистика на часі не тільки в буремні роки Української революції, а й сьогодні.

Чималу увагу С. Єфремов приділяв критиці праць, які в тій чи іншій мірі висвітлювали історію українського національного руху модерної доби. Це передусім його відгуки на перевидання творів Михайла Драгоманова й Бориса Грінченка, на роботи Володимира Левинського «Царская Россия и украинский вопрос», Володимира Дорошенка «Українство в Росії», Юліана Охримовича «Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.» (ч. 1). Розглядаючи ці видання, С. Єфремов був вельми прискіпливим, навіть дошкульним в оцінці деталей. Здається, для нього не існувало дрібниць. Свідок, учасник, співторець багатьох акцій «українського проекту» другої половини 1890-х – 1917 рр., член Старої (Київської) громади, Загальної української безпартійної організації, Української радикальної та демократично-радикальної партій, провідний діяч ТУП, він не міг не перейматися питаннями системного формування та належної репрезентації історичної пам’яті сучасників, адекватного відтворення «давнього-недавнього минулого» в національній літературі – хай усього-на-всього публіцистичній, – і тому так небайдуже, так гарячковито відгукувався на будь-яку більш-менш значущу друковану працю про «новітні часи» українства. За натурою природжений історик, він прекрасно розумів, що згодом ці брошури, безпретензійно-популярні книги, кинуті мимохіть зауваження слугуватимуть джерелами для написання «великих» історій «довгого дев’ятнадцятого сторіччя», й академічні історики будуть ламати списи не тільки з приводу дат, імен, нюансів тих чи інших подій, але, насамперед, їх оцінок. І для багатьох із них рівнозначними

⁶² Єфремов С. Серед білої ночі // Книгарь. – 1919. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1273.

будуть видаватися і свідчення емігранта – соціал-демократа В. Дорошенка, і галичанина В. Левинського... А тому треба зараз, поки не зникли в пам'яті постаті, події, дискусії, зафіксувати, роз'яснити, виправити, відкоригувати. Так, можливо, в майбутньому будуть написані мемуари, видані щоденники, дешифрований епістолярій, розкрито жандармські архіви, але дуже важливо, вважає Сергій Олександрович, подати вже зараз сучасникам – як прихильникам, так і опонентам українського руху – солідно задокументовану та невикривлену його історію. І він, перебуваючи між двома сферами – «світом книжок» й «світом політики» в напружену революційну добу 1917–1919 рр., робив для цього все можливе й неможливе.

«Книгарь» давав шанс для своєчасного й безстороннього, відвертого й некомпліментарного обговорення книжково-журнального «потоків життя», й тому був для С. Єфремова найбажанішою трибуною. Історія літератури, громадських рухів, життєвих доль та внеску до скарбниці національної культури видатних діячів українства (невипадково надібуємо в «Книгарі» відгуки на перевидання науково-популярних праць Василя Доманицького, белетристики Олександра Кониського, рецензії та інформаційні матеріали, присвячені Тарасу Шевченку, Івану Франку чи Михайлу Павлику) – всі ці теми й напрямки зацікавленень безпосередньо й безупинно перебували у фокусі уваги С. Єфремова. Хтось зараз може дорікнути Авторіві в тому, що треба було обговорювати «ластівки» українського друку новітньої доби м'якше, коректніше, лагідніше (для порівняння в додатках оприлюднюємо маловідомий відгук Петра Стебницького на вищезгадану книжку молодого Юліана Охримовича). Але, як уявляється, в такому випадку це вже був би не Сергій Єфремов. Безкомпромісність, безоглядність, у певному сенсі – відчайдушність, це був саме його фірмовий стиль публіциста. І в цьому можна на власні очі переконатися, перечитуючи не лише «Книгарь», але й нещодавно оприлюднені його тексти з «Нової Ради», «Променю», «Ради».

Щодо проблеми формування історичної та національної пам'яті засобами публіцистики, то С. Єфремов у багатьох своїх працях (рецензійних нотатках та оглядових статтях) зробив помітний внесок у справу творення засад вищезваного сегменту історичних знань. Згідно з висновками сучасних вчених, лише «на середину 1990-х рр. було здій-

снено перші спроби осмислення стану дослідницького поля, ступеня його інтегрованості, увиразнено основні принципи, довкола яких структурується пам'яттєва парадигма». Як нам видається, С. Єфремов уже в роки революції був свідомий того, «що соціальна/культурна пам'ять завжди є інструментом політики й використовується соціальними групами для досягнення певної мети та здобуття тих або інших вигод і переваг»⁶³.

Його публікації на сторінках «Книгаря» – це й своєрідний внесок в започаткування національної історіографічної традиції новітньої доби українського руху⁶⁴. Наприклад, торкаючись на сторінках «Книгаря» змісту праці В. Дорошенка «Українство в Росії, новіші часи» (Відень: СВУ, 1917), ре-

⁶³ Киридон А. М. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення // Укр. іст. журнал. – 2017. – № 4. – С. 158.

⁶⁴ Мабуть, доречним у даному контексті буде процитувати єфремовські думки про те, що таке є наука: «Наука – річ межинаціональна так само, як і межипартійна; справжня наука не може й не повинна служити інтересам окремої групи чи партії, а тільки інтересам наукової правди, або – що все одно – інтересам народу, як трудящих людей, інтересам людськості. Політичні погляди, громадські симпатії чи антипатії поодиноких учених людей, певна річ, одбиваються – й не можуть не одбиватися – на їхніх наукових працях, бо й з учених ті ж люде, зв'язані всіма живими нитками з інтересами тих класів чи гуртків громадських, до яких вони належать. Але це не заважає науці одсівати з отих праць поодинокі крихти правди й їх тільки приймати до збірних засіків наукового надбання, їх тільки укладати в пишну систему людського знання. Симпатії чи антипатії поодиноких людей стираються й синтезуються в тому одностаїному прямуюванні до наукової правди, і вона сама буває звичайно результатом складання до купи й різнородного впливу неоднакових наукових поглядів, усяких методів шукання тієї правди. Тим-то наукова республіка приймає до себе всіх, хто має охоту й силу працювати для науки, тим-то вона не зважає на національні ріжниці й партійні одтінки своїх членів, аби вони дійсно шукали правди і тими методами, які загально прийняті в сфері даної науки. Тим-то й наукові інституції, всі оті академії й товариства, бувають звичайно пристановищем, куди нема ходу ні партійному ворогуванню, ні політичним рахунком, ні націоналістичним змаганням, а тим менше особистому роздроченню. Коли заведеться де який отакий шашель – край науковій роботі. Це буде звичайна група чи кілька груп людей, з особистого й громадського погляду може навіть дуже цінних, але науки вони не розроблятимуть. Замість наукової правди керуватимуть ними ті чи інші сторонні міркування, що з наукою не мають нічого спільного. І замість величнього храму наукових здобутків повстане там руїна, повна непотрібного грузу та уламків, і горе тому громадянству, що не здолає від такої долі оборонити й забезпечити свої наукові інституції... з символами треба поводитись обережно й достойно, і знов же національна культура працює здобувається, а не політиканством та націоналістичними витівками» (Єфремов С. З нашого життя за рік 1913-й. Статі, фельетони, замітки. – К.: Вік, 1914 [1917]. – С. 136–137, 144).

цензент, передусім, відзначає її актуальність: «Перегляд подій останнього часу на Україні давно вже зробився дуже потрібною річчю, а тепер, по революції, ця потреба ще виросла. Конче треба було показати, що той розмах, якого набрав національний рух за революційних часів, не був чимсь несподіваним і надприродним, що він спирався на попередню роботу цілих поколінь і що вже перед війною ми бачимо закладеними всі головніші підвалини під домагання останніх днів. Такої історії громадського руху на Україні ми ще не мали, та не маємо й тепер. Проте з'являються вже деякі предтечі її, а з них найперший – праця В. Дорошенка...»⁶⁵. А далі йдеться про те, що в цій такій важливій нині праці «трапляється чимало й фактичних помилок, почасти від недогляду, почасти ж певне від того, що авторові доводилось, мабуть, писати без друкованих джерел, покладаючись єдине на саму свою пам'ять. До перших можна зачислити, напр., те, що серед літературних борців проти кріпацтва (стор. 11) згадано першою Марковичку й забуто про... Шевченка. Рясніше помилок другої категорії, тих, мовляв, lapsus'ів memoriae»⁶⁶. І далі С. Єфремов, демонструючи широку ерудицію й унікальну пам'ять, уточнює масу деталей у цій невеликій за обсягом (і, до речі, вельми популярній і серед сучасних істориків) праці В. Дорошенка. Наприклад, стосовно історії національного життя Наддніпрянської України, С. Єфремов пише, що «"Киевская Старина" почала виходити не з 1883, а з 1882 року (стор. 24). Відома програма "Profession de foi молодих українців" ні Зіньківському, тоді вже небіжчикові, ні навіть Грінченкові не належить, а вийшла вона з Київської Семінарської громади (стор. 27–28). Перший з'їзд Укр[аїнської] Демократичної Партії одбувся не в 1905 р., а значно раніше, бо формування цієї партії почалося з 1903 р. і вже либонь 1904-го надрукований був (листом) і перший нарис її програми (стор. 41). В реєстрі збірників (стор. 43) проминуто харківську "Складку" 1896 р. Під відомими "Записками" про українську пресу та школу надрукованими р. 1905 в "Сыне Отечества", зовсім не було "сотень тисяч підписів", а під другою, скільки пригадую, то й зовсім підписів не збиралося (стор. 47). Серед українських виступів наприкінці

⁶⁵ Єфремов С. [Рец.]: Дорошенко. В. Українство в Росії, новіші часи. Видання Союзу визволення України. Стор. 114. Відень, 1917 // Книгарь. – 1918. – Ч. 6. – [Критика і бібліографія]. – II: Публіцистика. – Стовп. 316.

⁶⁶ Там само. – Стовп. 316.

90-х років проминуто святкування ювілею Котляревського р. 1898-го, що, напр., у Києві одбулося досить, як на той час, ім-позантно (ст. 47). “Громадська Думка” почала виходити-таки р. 1905, а не 1906-го (стор. 62). Першу “Просвіту” на Україні було засновано не в Одесі, а в Катеринославі ще до 17 жовтня 1906 р. (стор. 56). Українська книгарня під фірмою “Київської Старини” належала не Старій Громаді, а Всеукраїнській організації і згодом Товариству українських поступовців (ст. 66). Не зовсім ясно й не зовсім правдиво переказано історію та розвиток цього останнього Товариства (стор. 110–111) і т. і.». Як бачимо, С. Єфремов не обминає своєю увагою факто-графічних помилок автора. Але завершує він свою рецензію доволі лояльним висновком: «Звичайно, всі ці й деякі інші помилки великої ваги не мають, але все-таки бажано б не стрівати їх у книзі, що за браком інших могла б стати поки що в пригоді, як справочник. Та їх і легко буде виправити в новому виданні, яке хотілося б до того ще бачити докладні-шим та поширеним завбільшки на “великий том”»⁶⁷.

Щодо перевидань спадщини провідників українського руху, то взірцем того, як майстерно С. Єфремов інтерпрету-вав їхні ідеї у контексті сучасної йому політичної ситуації – а це був вересень 1917 р., криза легітимності Тимчасового уряду, боротьба Генерального Секретаріату Центральної Ради за фактичний вплив на території українських губер-ній, вирішення українськими політиками дилеми – націо-нально-територіальна автономія чи самостійність, федера-ція чи політична окремішність? – може слугувати коментар публіциста до перевидання праці його «кумира» – Михайла Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия» (К., 1917). «Четвертий десяток літ минає, як напи-сана “Историческая Польша и великорусская демократия” (вперше надрукована в “Вольном Слове” р. 1881), але бага-то сторінок книги читаються, наче написано її на теперіш-ню “злобу дня”. І це не тільки через те, що суть питаннів, які стояли тоді перед Драгомановим, майже не змінилася, а й через те, що автор зумів питання сучасності освітити не-вгасимим світом широких ідеалів громадських і дати їм ту постановку, об яку обламується зуб часу. Надзвичайно бага-та на фактичний матеріал з сфери національних програм і стосунків російських та польських революційних партій,

⁶⁷ Єфремов С. [Рец.]: Дорошенко. В. Українство в Росії... – Стовп. 316.

особливо щодо українського питання, книжка Драгоманова заснована на непохитному переконанні цілого його життя про “необходимость выработать широкую федеральную программу, независимо ни от каких «исторических» преданий и государственных претензий, программу, вполне достойную освободительных идей новейшего времени и могущую действительно удовлетворить интересы всех племен Восточной Европы” (стор. 31). Праця Драгоманова од першої й до останньої сторінки не доводить, а кричить про таку потребу. В наші часи, коли питання федералізму й автономності народів стало на весь зріст і в цілком реальній постановці, ознайомлення з поглядами українського публіциста та його широкою сводкою фактичного матеріалу могло б запобігти не одній помилці та безтактності в сфері національного, і зокрема українського, питання чужим людям, і помогти ясніше ставити свою справу українцям. Це ознайомлення я вважаю обов’язковим для кожної “освіченої” людини”⁶⁸.

Не менш палко вітав Єфремов і перевидання доробку свого старшого товариша, незабутнього Бориса Грінченка. Так, з приводу появи друком «Листів з України Наддніпрянської» – праці, що й нині викликає зацікавлення істориків національного руху – читаємо в «Книгарі»: «Тільки з скасуванням усякої цензури в Росії змогли вийти ці листи, що небіжчик Грінченко, під псевдонімом П. Вартовий, друкував у “Буковині” на початку 90-х років. Що дивніше, не були вони нарізним виданням передруковані навіть за кордоном, для публіки зовсім загубилися в старих річниках газети. А тим часом їх треба знати не тільки історикові нашого життя, а й сучасний читач з їх чимало-таки може дечого навчитись, тим більше, коли ці листи поставити поруч з відповіддю на них Драгоманова – “Листами на Наддніпрянську Україну”, що теж чомусь не зазнали ласки у закордонних видавців і після великої перерви вийшли оце тільки р. 1915 у Відні». В той же час Єфремов вважав не зайвим попередити зацікавлену публіку, що «коли теперішній читач не знайде в домаганнях Грінченка нічого для себе нового, бо вони тепер здобули загальне признання, то він зрозуміє, як історично вироблялись ті погляди, яку боротьбу переходили на початку свого народ-

⁶⁸ Єфремов С. [Рец.]: М. П. Драгоманов. Историческая Польша и Велико-русская Демократия. Стор. 143+2 нenumerовані. Київ, 1917 // Книгарь. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. – III. Публіцистика. – Стовп. 14–15.

ження, які етапи переживали. А це допоможе йому краще зрозуміти й обґрунтувати і самі домагання, як оцінити щодо формулювання їх ролі для того покоління, до якого автор належав»⁶⁹.

Натомість С. Єфремов нещадно критикував «макулатуру» – псевдопропагандистські, псевдопартійні видання, слухно підкреслюючи, що «політична воля не тільки має свої троянди, а й колючок чимало несе з собою. Розв'язуючи сили для роботи, odkриваючи можливості для праці на всіх ділянках життя, вона разом розв'язує і лихі інстинкти, випускає на волю те, що повинно б держати стриманим і що дійсно стримується самою культурністю та інтелігентністю. Нема їх – з'являється усяка макулатура, од порнографії почавши і на політичній макулатурі скінчивши. Остання, може, найгірша, бо під високі ідеї підшивається й може мати попит навіть серед серйозної публіки.

До такої макулатури зачисляю виписані вгорі видання, які вибрав на зразок з теперішньої досить численної брошурної продукції. «Катехізм (sic) Українця» – це символ віри сучасного самостійника, в запитаннях та відповідях виложений. Націоналістична пиха, зненависть і ворожнеча до інших народів, великодержавні забаганки, заклики до насильства – такі прикмети цього символу віри новітнього шовініста... Не багато мудрості здобудемо і з другої криниці, яку викопала Українська Громада в Бірзулі. Про автономію чимало вже написано, і треба спеціального талану, щоб так наплутати, до того ж таким вульгарним способом, патякаючи, як це зробив невідомий автор брошури – «Нащо нам Автономія». Коли автор думає, що популяризація – то зумисна грубість у виразах та простацьке варнякання, то він дав популярну книжечку. Коли він думає, що автономію треба доводити очевидною неправдою, то він довів і потребу автономії. Коли він думає, що ідею власного війська для України не компромітує його «ми повинні мати силу не датися», то він зробив послугу й для військової справи...» І наостанок С. Єфремов цитує Тараса Шевченка: «Як би ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя», – писав колись Шевченко. Іменно – вчилися... А так, од усієї цієї «своєї мудрості» занадто вже чимось

⁶⁹ Єфремов С. [Рец.]: Б. Грінченко. Листи з України Наддніпрянської // Книгарь. – 1917. – Ч. 3. – Листопад. – III. Публіцистика. – Стовп. 121–122.

самогонним тхне»⁷⁰.

Зовсім іншу, високу оцінку дає Єфремов невеликим за обсягом, але виваженим за змістом інформаційно-популярним працям шанованого ним П. Стебницького, наголошуючи на корисності того факту, що «одна і та сама праця д. Стебницького (Смутка) разом виходить у двох виданнях – українською і російською мовами. І вона справді може стати в пригоді і українській, і російській публіці. Росіянам вона дасть певні і ясно виложені відомості про українство; українцям нагадає самий хід українського руху та його головні етапи й вимогання. Минуле і здобутки українства, його надії й перспективи – все це знайде читач у гарних брошурах д. Стебницького, яким можемо бажати найширшого розповсюдження»⁷¹.

На сторінках часопису знаходимо також і більші за обсягом критичні праці класичного типу, які мають значну наукову цінність, часто виступаючи як своєрідна апробація тієї чи іншої літературознавчої розвідки критика й історика літератури. Так, не можна не звернути увагу на статтю С. Єфремова про літературно-критичну спадщину П. Куліша. Вчений аналізує стан критичної думки в українському літературному процесі на час приходу туди П. Куліша, еволюцію поглядів, настроїв і смаків останнього, не приховує його метань і хитань, але висновок робить виважений і загалом позитивний: «І проте, не вважаючи на всі свої помилки й гріхи, в історії української критичної думки Куліш напевне займе показне місце. Був це перший, можна сказати, критик, що з широким світоглядом і певним критерієм критичним заходив до справ літературних. Одбиваючи на собі загальні впливи європейської й російської критики 40-х років, він через специфічні обставини українського письменства мусів

⁷⁰ Єфремов С. [Рец.]: «Своя» мудрість. Катехізм українця. Вид. т-ва Вернигора. Стор. 32. Київ, 1917. Ц. 25 к.; Нашо нам автономія. Вид. Української громади с. Бірзула. Стор. 15. Бірзула, 1917. Ц. 10; «А на апостольськiм престолі чернець годований сидить». Вид. Підлипенської Провіти. Стор. 8. Конотіп, 1917, без ціни // Книгарь. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. – V. Політично-агітаційні видання. – Стоп. 18–19.

⁷¹ Єфремов С. [Рец.]: П. Я. Стебницький (П. Смуток). Українська справа. – Видання Т-ва «Друкарь» у Петрограді, стор. 46. Петроград, 1917 р., ціна 50 коп.; П. Я. Стебницький. Україна и украинцы. Вид. Т-ва «Друкарь» у Петрограді. Стор. 48. Петроград, 1917 р., ціна 50 коп. // Книгарь. – 1917. – Ч. 2. – Жовтень. – [Хроніка і бібліографія]. – II. Публіцистика. – Стоп. 64.

будувати свої критичні присуди на ґрунті, з одного боку, історичним і національним; з другого, підганяючи перший під останній. Це позбавляло оцінки його подекуди історичної перспективи, як у присудах про все старе наше письменство та про Котляревського. Але це ж надавало його критичним спробам і того – може однобічного – перцю, що найдужче впливав на сучасників, бо критик ставив руба пекучі питання часу й давав па них виразні відповіді. Нахилиючись теоретично до естетичного напряму, Куліш все-таки великою мірою був публіцистом і в критичних своїх працях, як лишався ним занадто часто і в історичних та навіть і в художніх своїх творах. Усе залежало від того, якому богові служив даного часу цей хисткий і надто суб'єктивний письменник. Не рахуючи випадкових критичних екскурсів пізнішими часами, мало не всі критичні праці Куліша належать до 50-х і 60-х років, а як богом того часу був йому народ і рідне слово, то Кулішева критика найменше може підлягла різким змінам, звичайним у цього письменника, найменш зазнала руйнації, власною рукою заподіяної. Куліш-критик – це насамперед народолюбець і фанатичний прихильник народнього слова, якого одного не зрадив він під темні часи хитаннів, внутрішньої боротьби й тяжких мук поміж Сциллою і Харибдою своєї вдачі та зверхніх обставин. І українська критика може бути вдячна своєму першому працьовникові, що не знизив він її прапора, але твердою рукою засадив у певний ґрунт, який обробляти пильніше довелося вже Кулішевим наступникам»⁷². У статті «В тісних рямцях» (1926 р.) С. Єфремов високо оцінив здобутки П. Куліша як видавця: «Видання Кулішеві одмітні були і з надвірного боку – досить чепурні, хоч і простенькі, охайненько видані, з гарною раз у раз коректою. Почувалось на них дбайливе око як самого видавця, так і його найближчого помічника Данила Каменецького...»⁷³. Таке ставлення до однієї з найбільш контroversійних постатей українського ХІХ ст. з боку суворого й мало схильного до компромісів С. Єфремова дещо дивує. І значно пізніше в українських колах діаспори визнавали, що П. Куліш «не був популярним серед наших діячів ХІХ століття. Про причини цього явища багато вже писалося. Були вони й об'єктивні, і суб'єктивні, а

⁷² Єфремов С. Біля початків української критики. Куліш – як літературний критик // Книгарь. – 1919. – Ч. 23–24. – Липень – серпень. – Стр. 1537–1538.

⁷³ Єфремов С. Вибране... – С. 158.

серед останніх найбільше шкодила П. Кулішеві його палка вдача («гарячий Куліш»)»⁷⁴. І тут можна знову говорити про неймовірну здатність до передбачень, властиву С. Єфремову, глибоке й нестандартне розуміння специфіки літературного процесу, які належним чином оцінили тільки наші сучасники. Розділ VII «Літературно-критичні та історико-літературні праці й висловлювання» відомого дослідження Є. Нахліка розпочинається твердженням: «Куліш увійшов в історію нового українського письменства і як **один із засновників літературної критики**, зокрема так званої письменницької, як **перший український критик-професіонал**» [Виділено Є. Нахліком. – Т. Д., С. I.]. І тут же йде покликання на фундаментальне дослідження Є. Єфремова «Історія українського письменства»⁷⁵.

Безперечно цінними є літературно-критичні рефлексії С. Єфремова на сторінках «Книгаря» щодо творчості Михайла Коцюбинського⁷⁶, які виявляють тривкий духовний зв'язок між дослідником-інтерпретатором і письменником – героєм його розвідок. У «Книгарі» (№ 2 за 1917 р.) С. Єфремов подав огляд брошурб М. М. Коцюбинського «Іван Франко» (К.: Криниця, 1917. – 32 с. – ціна 25 коп.)⁷⁷, та об'ємні статті/рецензії – «З доби шукання» (1917, № 8) та «Нескінчена

⁷⁴ Антонович М. П. Куліш в оцінці І. Нечуй-Левицького (З приводу 150 роковин з дня народження П. Куліша) // Укр. історик. – 1969. – № 4 (24). – С. 38.

⁷⁵ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К.: Укр. письменник, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 290. – (Серія «Літературознавчі студії»; вип. 12).

⁷⁶ У дореволюційний період діяльності критик подав про Коцюбинського окремих підрозділ в «Історії українського письменства» (1911 р.), статтю «Аристократ духа. Ясній пам'яті М. Коцюбинського» (Рада, 1913, № 88), рецензію на повість «Тіні забутих предків» («Киевская мысль», 1913, № 150). У 1918 р. окреслив постать письменника в «Короткій історії українського письменства». В 1920-ті рр. з'явилися ґрунтовні праці: Єфремов С. Коцюбинський. Критично-біографічний нарис з додатком автобіографії Коцюбинського. – К.: «Слово», 1922. – 175 с.; Єфремов С. Михайло Коцюбинський. – К., Ляйциг, 1924. – 173 с. (Серія «Загальна бібліотека. Літературні характеристики українських письменників»). На прохання подолан написана популярна книжечка: Єфремов С. Михайло Коцюбинський – український письменник / З вступним словом Ф. Маслюка; з ілюстр. В. Сільвестрова. – Вінниця, 1927. – 16 с. (Серія видань, присвячених пам'яті М. Коцюбинського, № 1). Концептуальним є слово «Од редактора», вміщене в підготованому С. О. Єфремовим виданні класика (Коцюбинський М. Твори. – К., 1928. – Т. 5. – С. 7–17).

⁷⁷ Фактично це – реферат, читаний письменником в 1908 р. на засіданні Чернігівської «Просвіти».

пісня» (1919, № 25–26)⁷⁸. Ці публікації Єфремова відомі значно менше, ніж відповідні розділи його «Історії українського письменства», або критично-біографічні начерки, присвячені М. Коцюбинському. Предметом обговорення в єфремовських текстах у «Книгарі» стала поява перших томів повного зібрання творів Коцюбинського у видавництві «Криниця». Одночасно С. Єфремов подав свою візію творчого шляху письменника. Розпочавши з тези про те, що «популярність Коцюбинського не дорівнює його славі», Єфремов прослідковував визрівання провідних «трендів» в художньому мисленні Коцюбинського, його еволюцію від етнографічно-реалістичного до метафоричного, імпресіоністичного і психологічного письма. Перша праця С. Єфремова – «З доби шукання» – стилістично й змістовно перегукується зі вступом до монографії про Коцюбинського, виданої в 1922 р. А от «Нескінчена пісня» ближче до змісту й спрямованості «Історії українського письменства». Також знаходимо спільні відлуння і варіації в цих текстах та слові «Од редактора» до т. 5 «Творів» Коцюбинського. Проникнення у таємниці творчої лабораторії Коцюбинського спонукали Єфремова до застосування історико-порівняльного й психологічного методів, загострили увагу до естетичних критеріїв в оцінці літературних явищ. До речі, цей інтерес до нових явищ в літературі й політиці (і тут слід також звернути увагу на єфремовську рецензію на збірку оповідань Михайла Івченка, написану невдовзі після його відгуку на зібрання праць Михайла Коцюбинського⁷⁹) підважує усталені дещо примітивні уявлення про С. Єфремова як діяча, що застряг в своїх естетичних уподобаннях на рівні народництва й українофільства. Показово, що в 1920-ті рр., в добу українізації, С. Єфремов взяв участь у проекті Державного видавництва України (1922–1925 рр.), який передбачав видання 10-ти томів спадщини Коцюбинського. Світ побачили лише п'ять, до яких Єфремов підготував детальні коментарі та супровідні статті. Готував він також до друку у 1920-ті рр. й епістолярій

⁷⁸ Єфремов С. З доби шукання: М. Коцюбинський. Твори. Том перший, ст. 189; том другий, стор. 165. Видавництво «Криниця». Київ, 1917–1918 // Книгарь. – Ч. 8. – Стоп. 438–441; Єфремов С. Нескінчена пісня // Книгарь. – Ч. 25–26. – Стоп. 1681–1684.

⁷⁹ Єфремов С. Дорогою шукання [Рец. на: Мих. Івченко. Шуми весняні. Збірка новель. Книжка перша. В-во «Сяйво». Видання перше. – Стор. 158. Київ, 1919] // Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3 (29–31). – Січень – березень. – Стоп. 23–32.

письменника, про що неодноразово згадував на сторінках своїх потаємних щоденників та в листах до Є. Чикаленка. Наступ сталінського тоталітарного режиму, цензурні перепони, фінансові труднощі, в подальшому – арешт й засудження С. Єфремова на сумнозвісному процес сфальсифікованої «Спілки визволення України» стали на заваді успішній реалізації цих масштабних планів.

В згаданій вище рецензії на твори М. Івченка Єфремов висловив також узагальнюючий погляд на процеси трансформації в українській літературі революційної доби. Так, публікація починається словами про те, що «в нашому красному письменстві часів війни та революції кидається в вічі одне цікаве і з першого погляду мало зрозуміле з'явище. Тоді як віршова парость його досить буйно розгорнулася й появила цілу, можна сказати, фалангу будь-що-будь помітних заступників – у прозовій не завважимо майже ніякого руху. Не без прозаїків, звичайно, але... сіро якоесь тут і навіть на людей убого, не пригадаєш жадного ймення з таким безпечно власним обличчям, як у сфері віршової літератури, напр., П. Тичина. Залежить це од загального духу часу – і мене особисто мало тішить добрий урожай на віршовників, особливо коли його поставити поруч з засухою на прозаїків. [...] “Переоцінка цінностей” у письменстві, як і скрізь, починається здебільшого з формальної сторони, з техніки, вона ж у віршовій сфері дає для “революції” далеко більш вдячного ґрунту, ніж у прозовій: тут нема як похизуватися такими звуковими комбінаціями та ефектами, як у вірші; тут не можна самою формою надолужувати; тут, нарешті, сама техніка не спокушає такими принадними труднощами, перемагання яких часом обертається в фокусництво. Менш блискуча – то менш і принадна це форма в ті часи, коли на всякі блискучки такий попит зринає великий». І далі Єфремов говорить про те, що «зазначене з'явище [...] свідчить, що наша “літературна революція” одбувається поки що чисто формальним способом, зверху і зглибока не зачепила ще літературного ґрунту, не дійшла ще до підґрунтя літературного, і хто зна чи переїде навіть з голів у поодиноких людей чи гуртків до ширшої свідомості, як ідейне надбання саме останнього часу. Принаймні брак новаторства [як]раз там, де техніка не так притягає сама задля себе, показує, що поза технічною стороною “літературна революція” не виявила ні широкого розмаху, ні творчих змаганнів, і не вважаючи на тріскучу фразе-

ологію, перебуває власне на старих форм і настроїв. Навіть настроїв... Бо, як побачимо зараз на прикладі чи не єдиного помітного у нас між молодими письменниками прозаїка, тут поки що не так революцією живляться, як наслідуванням старих, часом досить старих, зразків»⁸⁰. Дещо з цих міркувань (досить скептичних, слід визнати, щодо новаторства в українській літературі) зустрічаємо і в останньому прижиттєвому виданні його «Історії українського письменства».

Навіть побіжний аналіз доробку С. Єфремова в «Книгарі» показує, що Автор прагнув уникати політичних сюжетів, щоб не наражати журнал на небезпеку заборони. Я. Дашкевич, наводячи хронологію змін влад у Києві, переконливо показує, як ненавиділа/зневажала будь-яка російська влада все українське. «Великий знавець» українських реалій, голова Тимчасового робітничо-селянського уряду Х. Раковський писав у московських «Известиях» (січень 1919 р.), що «среди украинского крестьянства отсутствует то, что называется обыкновенно «национальным самосознанием». [...] Украинский пролетариат является по своему происхождению чисто русским» і навіть саме слово «українець», виявляється, стало лайкою серед українців(?)⁸¹. Про інтелігенцію не йшлося взагалі, очевидно, в Москві подумали, скільки там її набереться – треба буде: перестріляємо. Аналогічне ставлення виявляли й денікінці. Таким чином, завбачливість і політична стриманість були не зайвими.

Але політика така річ, що повністю позбутися її не завжди щастить. Увагу дослідника мають привернути два некрологи, вміщені в «Книгарі». Висока оцінка місця покійного І. Шрага в національно-визвольному русі не викликає жодних сумнівів, бо вся свідомо громадсько-політична діяльність небіжчика носила виразно український характер, тому Автор некролога вважав за потрібне наголосити на його моральних і людських якостях: «Висока, показна постать, могутий голос його й одкритий погляд немов створені були для трибуни: благородство вдачі й широкий розум та вміння поводитися за всяких обставин і з людьми всяких станів, – та риса, яку можна назвати джентельменством у найкращому розумінні цього слова – притягали до нього людей. У Шрага в високій мірі була та внутрішня гармонія – ознака великої сили індивідуальної й високої культури – перед якою стихають дріб-

⁸⁰ Єфремов С. Дорогою шукання. – Стоп. 23–25.

⁸¹ Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 39.

ні суперечки та рахунки. На перший виходять план самі вищі поривання людської натури. Може, через те не було у Шрага й особистих ворогів, бо особисті справи розвіювалися, мов дим на повітрі, перед лицем цієї гармонійної, чистої серцем і великої духом людини. Може, через це й політичні вороги, – а їх у небіжчика було раз у раз досить, – не могли не шанувати й не схилитися мимоволі перед цим зразком внутрішньої гармонії, що сів круг себе ту ж гармонію мети й засобів до неї»⁸². С. Єфремов добре орієнтувався і в перипетіях життєвого шляху покійного діяча, бо саме йому належить заслуга виходу друком спогадів І. Шрага. «Автобіографія» останнього була написана на настирливі прохання Сергія Олександровича наприкінці 1916 р., але надрукована в часописі «Наше минуле» на початку 1919 р., уже по смерті мемуариста. Впровадження тексту, підготовку післямови та некрологу здійснив С. Єфремов⁸³. Він висловив не тільки свої почуття, але й оцінки інших «молодших товаришів» у таких рядках: «І не тільки партійного діяча шанували в Шрагові його молодші товариші, але й чисту, не заплямлену, не вважачи на літа – молоду людину, яка з щиро молодечим запалом бралася до всього, що йшло на користь рідному краю»⁸⁴.

Дещо в іншому плані написано некролог, присвячений пам'яті М. Туган-Барановського. Складається враження, що С. Єфремов не знав його так близько, як І. Шрага. Безумовно, це була видатна постать. Однак на відміну від сучасних дослідників⁸⁵, Автора некролога менше цікавила наукова спадщина вченого й громадського діяча, натомість смисловим центром його тексту стали роздуми про долю трьох, безумовно, видатних історичних осіб, яких, на думку С. Єфремова, об'єднувала приналежність до руху легальних (економічних) марксистів, що постав у Росії в 90-х рр. XIX ст. Це – П. Струве, В. Ленін і М. Туган-Барановський⁸⁶. Радянська історіографія одностайно стверджувала, що В. Ленін не належав до цієї

⁸² Єфремов С. Людині гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага (†11 квітня 1919 р.) // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1427.

⁸³ Демченко Т. П. Батько Шраг. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 8.

⁸⁴ Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 121.

⁸⁵ Так, стаття (автор Л. П. Горкіна) про М. Туган-Барановського в «Енциклопедії історії України» майже повністю присвячена аналізу його наукового доробку як економіста світового рівня. Див.: ЕІУ. – Т. 10. – С. 172–173.

⁸⁶ Єфремов С. До об'єктивної істини. Пам'яті Туган-Барановського // Книгарь. – 1919. – Ч. 2. – Квітень. – Стовп. 1260.

ідейно-політичної течії, а всіляко її поборював⁸⁷. Сучасні ж українські дослідники трактують це питання по-іншому. На їхню думку, зближення В. Леніна з П. Струве було викликане кон'юнктурними міркуваннями: «Ортодоксальні марксистки на чолі з В. Леніним пішли з ним на тимчасову угоду. Завдяки цьому “союзів” соціал-демократи отримали доступ до легальних журналів. Проте досить швидко Ленін і Плеханов активізували критику»⁸⁸. Утім, П. Струве та й М. Туган-Барановський досить швидко розібралися в справжніх намірах своїх попутників і платили В. Леніну тією ж монетою. П. Струве вважав, посилаючись й на думку М. Туган-Барановського, що головними рисами характеру В. Леніна були жорстокість, прагнення до влади й ненависть⁸⁹. Утім, С. Єфремова мало цікавили ці внутрішні чвари у ворожому таборі. Натомість його увагу привернула подальша політична еволюція провідних постатей даної течії. «Один пішов на право і докотився, через “Освобождение” та “национальное лицо”, до національного “ероса”, ставши ідеологом Великої Росії цілком імперіалістичного типу, що мала поглинути всіх і вся, хто тільки стояв їй на дорозі. Другий доевoluціонував до большевизму й стоїть нині на чолі СРСР, теоретично й практично проповідуючи теж імперіалізм – червоний, але все-таки імперіалізм», – наголошує Автор⁹⁰, ймовірно, навіть не підозрюючи, настільки повно й страшно справдиться його передбачення у далекому майбутньому. Прагнення до «об'єктивної істини» підштовхнуло третього з тих молодих діячів до розриву з марксистською ідеологією. «Задля неї він не завагався признатися в своїх помилках, вона примусила його порвати старі зв'язки, вона надихнула йому пізніше справедливую оцінку його суворого критика і вона ж допомогла вибрати правдивий шлях для дальшої роботи – на користь демократії, але без того метафізичного покривала, яким цю роботу окривав правовірний марксизм, – підкреслив С. Єфремов. – “Три доріжки різно” простелились перед колишнім марксизмом, і коли ми порівнюємо, куди прийшли Струве, Ленін і Туган-Барановський, то мусимо признати, що шукання об'єктивної істини його не звело на манівці, на

⁸⁷ БСЭ. – 3-е изд. – М., 1973. – Т. 14. – С. 724–725.

⁸⁸ Головченко В. І. Легальний марксизм // ЕІУ. – Т. 6. – С. 95.

⁸⁹ Струве П. Б. Мои встречи и столкновения с Лениным // Новый мир. – 1991. – № 4. – С. 219.

⁹⁰ Єфремов С. До об'єктивної істини... – Стовп. 1260.

яких зблудили його колишні друзі, а потім вороги»⁹¹.

Не менш рішучим, як вважав С. Єфремов, був розрив вищеназваної трійці й у ставленні до українського питання. П. Струве протиставив себе всьому «національно-визвольному рухові, заявивши в публікаціях в часописі “Русская мысль” про недоцільність прагнення української інтелігенції до “культурного відокремлення” від Росії, бо українці – гілка “загальноросійського державно-культурного організму”»⁹². Практично усі діячі з українського табору виступили проти цих новітніх зазіхань на національну мову, культуру, права називатися народом⁹³. Не міг не знати С. Єфремов й про оцінку виступу П. Струве, дану М. Коцюбинським у листі від 21 січня (ст. ст.) 1912 р. з Капрі до М. Могилянського: «Цікавить мене стаття Струве у “Русской мысли”, але, на жаль, досі ми не дістали першої книжки. З Вашого листу і з “Ради” бачу, що се щось гидке, але от “національного лица” Струве я нічого й не сподівався инчого. Ця людина погано пахла для мене ще в період його чистоти й слави. Ми вже так багато маємо сліпих ворогів, що одним більше чи менше – байдуже. Нехай лютують – а ми по рецепту: не вважай на врожай, сій жито, хліб буде»⁹⁴. Показово, що в період назрівання революційної кризи погляди Струве піддали критиці й деякі представники російського лібералізму. Так, вельми радикально критикував ідеї П. Струве видатний публіцист і вчений, що пройшов шлях від легального марксизму до лібералізму, син відомого діяча Старої громади й професора права Олександра Кістяківського, Богдан Кістяківський. У статті «Що таке націоналізм?» Б. Кістяківський розрізняє два види націоналізму: один виходить з нації як цілого, розглядаючи націю як особистість; цей націоналізм завжди при певних умовах призводить до заперечення за іншими тих прав, які відстоює для себе; ін-

⁹¹ Єфремов С. До об'єктивної істини... – Стоп. 1260–1261.

⁹² Цит. за: Зотова З. М. Петр Бернгардович Струве // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 66.

⁹³ Так, Сергій Олександрович присвятив критиці поглядів П. Струве такі полемічні статті й нотатки: Єфремов С. З нашого життя [Про П. Струве] // Рада. – 1912. – № 23, 28, 34, 46; Єфремов С. На текущие темы [Противоукраїнська кампанія і П. Струве] // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 2; Єфремов С. Од Струве до Щоголева [Еволюція «Русской Мысли»] // Рада. – 1913. – № 80; Єфремов С. Достукався [Про П. Струве] // Нова Рада. – 1917. – № 166.

⁹⁴ Листи М. Коцюбинського до Мих. Могилянського / Передм. М. Могилянського // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 76.

ший націоналізм бореться за права народних мас, і тільки він не порушує принципу рівноправності і однакової для всіх свободи, завжди залишаючись вірним демократії і прогресу. Посилаючись на думки М. Драгоманова, Кістяківський твердив, що в Росії представники «державної національності» зазвичай запозичують перший тип націоналізму у німців. «Найбільш яскравим представником цього «внутрішнього німця» Кістяківський називав П. Струве, який закликав російське прогресивне суспільство показати своє «національне обличчя пригнобленим національностям»⁹⁵. У 1915–1916 рр. Б. Кістяківський розірвав особисті стосунки зі Струве через розбіжності в «українському питанні». Й це незважаючи на те, що зі П. Струве його поєднували дружня приязнь зі студентських років, спільна діяльність з видання журналу «Освобождение» в Штутгарті (з весни 1902 р.) і створення нелегальної опозиційної організації – «Союза освобождения», нарешті, співробітництво в редагованому П. Струве часописі «Русская мысль».

У жовтні 1917 р., підбиваючи підсумки еволюції Петра Струве в політиці, Сергій Єфремов уїдливо писав у «Новій Раді»: «Щодо мене, то я давно бачив той кінець, до якого мав фатально докотитися д. Струве. П'ять років тому, під час голосних виступів д. Струве в українській справі, я вже висловлював надію, що він і такі, як він, “знайдуть, може, в собі сили цілком одверто кинутись в приязні обійми «России» (була й така колись бутербродна газета!) й працювати собі любенько вкупі з д. д. Меньшиковими й Савенками”. І от тепер, коли пророкування справдилося буквально, коли П. Струве любісінько сів собі рядочком, поруч самого Анатолія Івановича [Савенка. – Т. Д., С. І.] – я маю право тішитись: як-не-як, а розгадав я цього незрозумілого сфінкса, “поднявшегося в конце концов выше партий”. Запальний марксист і керівник перших марксистських органів Росії “Новое Слово” і “Начало”, редактор закордонного “Освобождения” і видання творів Драгоманова, партійний кадет, панегірист “Великої Росії”, автор лозунга боротьби з українством, “без всяких двусмысленностей и поблажек”, приятель галицьких москвофілів і, нарешті, співробітник Шульгіна і Савенка – такий був той довгий шлях, що його за двадцять з чимось років пройшов

⁹⁵ Кістяковський Б. Национальные проблемы // Двухнедельный журнал. – М., 1915. – № 1 (май). – С. 3–5. Кістяківський викривав позицію Струве й на шпальтах «Украинской жизни».

д. Струве...»⁹⁶. Як бачимо – порівняльна характеристика поглядів Струве, Туган-Барановського й Леніна, здійснена С. Єфремовим у цитованому вище некролозі, була наслідком тривалих роздумів і спостережень щодо поступування знакових постатей російського політикуму в національному питанні.

Але – ніде правди діти, за те, за що українські й деякі прогресивно мислячі російські інтелектуали критикували П. Струве, – його вихваляють, підносять на п'єдестал як новітнього месію сучасні російські автори. І якщо в 1993 р. погляди П. Струве щодо України ще якось намагалися пом'якшити, затушувати їхню шовіністичну суть, то вже на початку 2000-х рр. глорифікація пішла повним ходом. Один з таких істориків піддав критиці відомого американського вченого Р. Пайпса, бо йому «не подобається і те, що Струве вважав український народ гілкою єдиного російського народу, а український сепаратизм – дуже небезпечним для Росії»⁹⁷. Схоже, що Б. Балувєв повністю поділяє погляди героя свого дослідження.

Погляди В. Леніна на українське питання в найширшому значенні, на думку С. Єфремова, не далеко відійшли від вищеназваних, хоча діяв він набагато обережніше. Утім, Автор на власні очі бачив наслідки реалізації політики визнання «права націй на самовизначення» та «пролетарського інтернаціоналізму», тому оцінив політику більшовизму та її творця цілком справедливо: «ставши “обладателем” совітської Росії, і він скінчив на безглуздій війні з Україною задля примх червоного імперіалізму»⁹⁸. Сучасний український історик розкрив сутність цих «примх»: «комуністичні вожді взагалі не були виразниками інтересів якого-небудь народу [...] внаслідок безпрецедентної концентрації політичної та економічної влади в їх вузькому середовищі. Усі народи багатонаціональної радянської імперії були однаково залежними від них. Якщо імперська репресивна машина обходила з українцями набагато жорсткіше, ніж з росіянами, то тільки тому, що українці являли собою набагато більшу загрозу для

⁹⁶ Єфремов С. Достукався // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У 2-х т. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – С. 314. Вперше опубл.: Нова Рада. – 1917. – 19 жовтня. - № 166.

⁹⁷ Балувєв Б. П. П. Б. Струве как историк (к постановке вопроса) // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 120.

⁹⁸ Єфремов С. До об'єктивної істини... – Стовп. 1262.

інтернаціонального складу вождів російського комунізму»⁹⁹.

Природно, що у С. Єфремова повне розуміння й схвалення знайшла еволюція М. Туган-Барановського: «Скинувши об'єднителні окуляри, він все ближче й ближче ставав до українства і скінчив на тому, що визнав себе за українця й свій хист, знання й працю поніс на новий для себе ґрунт з тією сміливістю та безоглядністю, які так характерні були для небіжчика. Свої завички, виховання, традиції він склав і тут на вівтар об'єктивної істини, скоро йому пощастило її розглянути»¹⁰⁰. Дехто подумає, що ж, С. Єфремов хвалить своїх. Але в умовах тієї страшної війни, коли на незміцнілу, щойно проголошену Українську республіку накиннулися набагато сильніші вороги, було не до горезвісної «об'єктивності» як головного критерію істини, та й чи існувала вона коли-небудь взагалі особливо, коли йшлося про сприйняття сучасниками.

Виразно політичний характер має і остання з «книгарських» публікацій С. Єфремова – «Карна експедиція»¹⁰¹. Політичне спрямування її настільки виразне, а наведені факти діянь «невідомого чиновничка Будиловича» настільки огидно очевидні, що не можна не погодитися з Автором, що цей крок денікінських окупантів – просто «пам'ятник нерукотворний, що від його просто не могла кращого лишити по собі чергова чорносотенна зґрая на Україні»¹⁰². Загальна характеристика нетривалого денікінського господарювання в українській столиці повністю збігається з оцінками сучасних істориків¹⁰³. Зокрема, в узагальнюючому виданні наводиться такий цікавий факт: «Репресивний характер денікінської політики щодо української культури був очевидним для всіх. Навіть організація правого спрямування “Союз відродження Росії” звернулася до Денікіна з проханням припинити переслідування “українського культурного руху”. На що той відповів: “Культуру від політики відокремити не можна”...»¹⁰⁴. Це, мабуть, єдине, з чим і тепер можна погодитися з лідером

⁹⁹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3-х кн. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – С. 353.

¹⁰⁰ Єфремов С. До об'єктивної істини... – Стоп. 1260.

¹⁰¹ Єфремов С. Карна експедиція... // Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3. – Стоп. 73–80.

¹⁰² Там само. – С. 75.

¹⁰³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник) та інші. – К.: Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – С. 438–441.

¹⁰⁴ Нариси історії Української революції... – С. 440.

Білого руху в Росії. Один штрих із статті С. Єфремова робить ще переконливішим пафос Автора. Він наголошує, що «нищено самі українські книги. До “більшевицьких” виданнів черга чи не дійшла, чи може й не мала дійти...»¹⁰⁵. Списки спалених книжок дають повне уявлення, що денікінці вважали особливо небезпечним для утвердження своєї влади й безуспішних спроб відновити імперію.

Отже, як свідчать матеріали «Книгаря», Сергій Єфремов залишив по собі колосальну публіцистичну спадщину і прислужився українській культурі не в останню чергу своїм прямо-таки побожним ставленням до книжки взагалі, а української - зокрема. Нам здається, що сучасний читач гідно оцінить і глибину наукової думки великого літературознавця, і гостроту, дотепність та очевидну громадську значущість його публіцистики. Кожна, навіть найменша, рецензія С. Єфремова, вводить нас у світ думок і почувань її Автора, показує його як неперевершеного знавця і поціновувача української книжки, її захисника й пропагандиста, борця за розвій національної культури. Останнім часом неабиякої актуальності набув також пафос боротьби проти імперії, яка, як виявилось, не тільки нікуди не зникла, але знову, як майже 100 років тому створила пряму загрозу самому існуванню незалежної України, її державності та народу.

На сторінках «Книгаря» друкувались також відгуки на твори самого С. Єфремова – вони наводяться в додатках. Найцікавішими з них, на наш погляд, є рецензії А. Вечерницького, П. Зайцева, М. Ішуніної, О. Мицюка, М. Павловського, Д. Ревуцького, які відбивають, звісно, суб'єктивний погляд критиків. Але одне їх єдне – шанування творчого доробку й постаті самого С. Єфремова – лицаря українського слова, глибокого знавця літератури, безкомпромісного публіциста. У подальшому, можливо, з'являться розвідки, де будуть висвітлені обопільні стосунки Єфремова з тим чи іншим його рецензентом... У додатках також вміщені матеріали про святкування 25-літньої ювілею літературної діяльності С. Єфремова і начерк його життя й творчості, що належить перу академіка А. Кримського.

Насамкінець хотілось би навести декілька штрихів щодо сприйняття Сергієм Єфремовим особистості другого редактора «Книгаря» – Миколи Зерова, які зафіксовані на сторін-

¹⁰⁵ Єфремов С. Карна експедиція... – Столп. 76.

ках знаменитого єфремовського щоденника 1923–1929 рр. Так, 7 лютого 1924 р. Єфремов занотовує: «Увечері зайшов Зеров, приніс своє “Нове українське письменство” з написом “vesxigia (здається, треба – vesxigio?) seguor”. Отже не розберу до ладу, чи має це значити: “іду слідком” чи “ганяюсь” (російське – “преследую”)? Бо як розказували мені, в своїх лекціях він більше другого пильнує, з глузуванням та дотепами. Мало не всю книжку й прочитав сьогодні. Книжка добра, змістовна. Автор справді найталановитіший і найбільш тямущий з молодших істориків нашого письменства, має смак і свій стиль. Єсть дрібні помилки й недогляди і тенденція дивитись на давнє письменство з погляду сучасної естетики (подібне, між іншим, він закидає й мені). Але в усякому разі це серйозне придбання, а не Дорошкевичів смітник»¹⁰⁶. 26 серпня 1925 р. С. Єфремов фіксує: «Написав за вчора й за сьогодні рецензії на Зерова “Українське письменство” та “Леся Українка” – для присудження премії харківського комітету допомоги вченим»¹⁰⁷. Григорій Грабович, аналізуючи творчість С. Єфремова як літературознавця, згадує між іншим його реакцію на «Нове українське письменство», перший і єдиний том запланованої історії української літератури Миколи Зерова. «Тут також, попри визнання незаперечних вартостей цієї праці, Єфремов висловлює невдоволення. “Загальний напрям”, на його думку, “занадто абстрактний, надто загальний... і неплодючий”. Одне слово, на думку Єфремова, Зеров орудує ризиковною, сумнівною схемою»¹⁰⁸.

Далеко не прості взаємини С. Єфремова й М. Зерова, що склалися на ниві літературної критики й історії письменства, привернули увагу відомого літературознавця В. Панченка¹⁰⁹. Вчений переконливо розкриває їх характер як історію зближення двох непересічних особистостей, котрі по-різному трактували багато постатей і явищ культурно-мистецького життя, але при цьому завжди знаходилися і вою-

¹⁰⁶ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929... – С. 70–71.

¹⁰⁷ Там само. – С. 271.

¹⁰⁸ Грабович Г. Сергій Єфремов як історик українського письменства // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – С. 420. Вперше ця праця С. Єфремова була надрукована: Єфремов С. [Рец.]: Зеров М. Нове українське письменство // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 7/9. – С. 504. Перевидано: Єфремов С. Вибране. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 684–688.

¹⁰⁹ Панченко В. Є. Кільця на дереві. – К.: ТОВ: «Вид-во “Кліо”», 2015. – С. 76–95.

вали по один – український – бік барикад. Щоб підкреслити це відчуття єдності, дослідник паралельно аналізує і перебіг бурхливого конфлікту між С. Єфремовим та Миколою Євшаном на ґрунті різних підходів до вирішення все тих же наболілих проблем національної літератури, «уявлень про естетичні цінності». Втім, «незгоди з Сергієм Єфремовим [...] зовсім не заважали їхнім дружнім стосункам», – констатує В. Панченко¹¹⁰, і його висновок цілком співпадає з вищенаведеними щоденниковими записами С. Єфремова. Наприклад, як доводять матеріали нещодавно опублікованої антології «Київські неокласики» (К.: Смолоскип, 2015), колега Єфремова Андрій Ніковський належав до «кола неокласиків». Тому розглядати протистояння метрів українського літературознавства можна більшою мірою як умовно-світоглядне. Загалом, вважаємо, що проблема «Сергій Єфремов та Микола Зеров» ще потребує свого подальшого дослідження.

Надибуємо в «Щоденнику» й несподівану згадку про єфремовський літературний ювілей 1920 р., інформація про який з'явилася свого часу на шпальтах «Книгаря» (друкується в додатках). Запис від 3 лютого 1926 р.: «Принесено мені уривок з того збірника, що в 1920-му році прихильні мені люде хотіли були видати на спомин про мій ювілей. Власне, це – кілька промов, сказаних за столом 11 березня. Я переглянув їх тепер. І глибоко зрушили вони мене, розхвилювали. Половини з тих промовців уже нема. Стебницький... Саліковський... Присяжнюк... “А те далече...” поневіряються десь по світах... І так яскраво встав перед мене той вечір, коли я з ювілейної вечереї рискнув піти ночувати додому, бо тоді краще було вдома не ночувати... І поза всім ювілейним гіперболізмом все ж почувалося щось єдине, що нас, різних і далеких людей, в'язало тісно в один шар... Дорогі для мене ці уривки, ці замогильні автографи близьких хороших людей, – в цьому вбогому вигляді навіть дорожчі, ніж були б вони пов'язані в пишну книгу... Хай лишаються пам'яткою хорошого горіння, заставою, що не перегоріло воно до краю»¹¹¹.

У спогадах М. Зерова «Мої зустрічі з Нарбутом», опублікованих у № 1 «Бібліологічних вістей» за 1927 р., згадується веселе зібрання гурту співробітників журналу «Наше минуле» з приводу ушанування С. Єфремова: «Спогади багатьох учасників тих веселих «бенкетів товариських» накреслили досить

¹¹⁰ Там само. – С. 95.

¹¹¹ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929... – С. 337.

яскраво одно з останніх зібраннів гурту з приводу 25-літніх роковин літературної діяльності С. О. Єфремова. Збори ті відбувалися вже після громадського пошанування С. О. Щоб не обтяжати ювілята урочистостями, святковано було, власне, 89-й рік народження мітичного Луци Грабуздова. «Неслужащий дворянин», з маломаєтних поміщиків пирятинських, Лука Грабуздов був артистичним витвором гурту, українським Кузьмою Прутковим, що мав своєю постаттю відбити всі етапи українського життя й руху ХІХ–ХХ віку. Я пам'ятаю на цьому бенкеті Нарбута – в жупані, в старосвітських кольорових чоботях, – пародійні реферати про рід і особу Луци, веселі оповідання А. В. Ніковського та П. І. Зайцева, що затяглися до білого рана, – тодішнім звичаєм, бо виходити на вулицю вночі було небезпечно, – декламацію П. Я. Стебницького (Український громадянин перед образом св. Миколая) і наше власноручне розписування на виданому С. О. Єфремову від імені Мандрованої Академії (Academia vagabunda) латинському, роботи Нарбута, дипломі «доктора шляхології». Цей диплом фігурував на останній виставці Нарбута...»¹¹².

Повний комплект «Книгаря» зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. В пропонованій увазі читача археографічній публікації у кожній праці С. Єфремова збережено оригінальну назву публікації із зазначенням жанру: рецензія, стаття, некролог, вказано вихідні дані. Усі виправлення й пояснення в тексті виділені квадратними дужками.

Примітки до змісту зроблені до кожної публікації.

Російськомовні цитати подаються згідно з правилами сучасного російського правопису. Тексти С. Єфремова друкуються без жодних лексичних змін, за винятком виправлення явних помилок, переважно друкарського характеру. Окрім того, згідно з нормами сучасного правопису, розставлені розділові знаки, скрізь виставлено апостроф, та внесені деякі зміни до написання окремих слів у відповідність з вимогами сучасного правопису. В той же час упорядники зберегли авторську форму написання слова «враженнів», «постатів», «дійсности», «сучасности» та деяких інших. Також збережено російську транскрипцію прізвищ «Плетнев», «Фалалей Повинухин», «Ленин». Цитати, запозичені з літературних

¹¹² Зеров М. Мої зустрічі з Нарбутом // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1. – С. 102.

джерел доби «Книгаря», діаспорних видань, де вживається «харківський» правопис, списки знищених денікінцями українських книг та тексти додатків наведені без редагування.

Наприкінці хочемо зазначити, що задум видати публіцистику Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» виник у процесі роботи над іншим проектом, підтриманим у 2012 р. Канадським інститутом українських студій, який виконувала С. Іваницька, досліджуючи персоналії «значущих Інших» в публіцистиці Єфремова дореволюційної доби.

Висловлюємо свою глибоку подяку доктору історичних наук Ігорю Борисовичу Гиричу (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України) за цінні поради та фахові консультації, директору Навчально-наукового Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського професору Олександрю Борисовичу Коваленку за рекомендацію до друку цього видання, філологу Тарасу Васильовичу Єрмашову за надані світлини С. Єфремова та книжки з власної унікальної бібліотеки, які стали в нагоді при підготовці коментарів, а також громадсько-політичному діячу Ступаку Володимирю Федоровичу (Чернігів) за практичну підтримку проекту.

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

**СЕРГІЙ
ЄФРЕМОВ**

**ПУБЛІКАЦІЇ
В «КНИГАРІ»**

1917

№ 1

[Рец.]: М. П. Драгоманов¹. Историческая Польша и Великоорусская Демократия. Стор. 143+2 ненумеровані. Київ, 1917. Ціна 2 р.

Вперше з'являється в Росії класична праця Драгоманова² в цілості й під своїм справжнім назвиськом. Досі тільки уривки³ її були надруковані під час першої російської революції в покійній «Киевской Старине»⁴ (передруковано окремо в Казані р. 1906); друга революція одчинила двері й для цілої праці і без псевдонімів⁵.

Четвертий десяток літ минає, як написана «Историческая Польша и великорусская демократия» (вперше надрукована в «Вольном Слове» р. 1881⁶), але багато сторінок книги читаються, наче написано її на теперішню «злобу дня». І це не тільки через те, що суть питань, які стояли тоді перед Драгомановим, майже не змінилася, а й через те, що автор зумів питання сучасності освітити невгасимим світлом широких ідеалів громадських і дати їм ту постановку, об яку обламається зуб часу. Надзвичайно багата на фактичний матеріал з сфери національних програм і стосунків російських та польських революційних партій, особливо щодо українського питання, книжка Драгоманова заснована на непохитному переконанні цілого його життя про «необходимость выработать широкую федеральную программу, независимо ни от каких «исторических» преданий и государственных претензий, программу вполне достойную освободительных идей новейшего времени и могущую действительно удовлетворить интересы всех племен Восточной Европы» (стор. 31). Праця Драгоманова од першої й до останньої сторінки не доводить, а кричить про таку потребу. В наші часи, коли питання федералізму й автономності народів стало на весь зріст і в цілком реальній постановці⁷, ознайомлення з поглядами українського публіциста та його широкою сводкою фактичного матеріалу могло б запобігти не одній помилці та безтактності в сфері національного, і зокрема українського,

питання чужим людям, і допомогти ясніше ставити свою справу українцям. Це ознайомлення я вважаю обов'язковим для кожної «освіченої» людини.

На жаль, перше в Росії видання класичної книги зроблено досить недбало, із силою коректурних помилок.

С. Єфремов

Книгарь: літопис українського письменства. – Рік видання 1-й. – Товариство «Час» у Києві. – Виходить щомісяця. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. - III. Публіцистика. – Стовп. 14–15.

¹ Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – видатний громадсько-політичний діяч, вчений, публіцист, народився у м. Гадяч на Полтавщині. По закінченні Київського університету викладав античну історію у цьому ж навчальному закладі. Був активним членом Київської (Старої) громади, мусив емігрувати через переслідування царської влади. Поселився у Женеві, де видавав збірники «Громада» – перший сучасний український політичний журнал, брошури українською та західноєвропейськими мовами з метою познайомити українців з політичним, духовним та культурним надбанням Європи й водночас поінформувати європейську громадськість про «українське питання», як воно склалося після Емського указу 1876 р. З кінця 80-х рр. XIX ст. працював викладачем Софійського університету (Болгарія). Активна громадська діяльність, плідна наукова творчість, оригінальні ідеї в царині політичних та соціальних наук привертала до М. Драгоманова українську молодь, перетворивши його на кумира покоління 1880–1890-х рр., представником якого був і С. Єфремов.

² Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. – Киев: Типо-литограф. М. Э. Заездного, 1917. – 145 с.

³ У 1906 р. у журналі «Киевская старина» були надруковані 4 уривки з рецензованої праці: «А. И. Герцен и его отношение к польско-украинскому вопросу» (т. 92, № 1 (Январь), отд. 1, с. 1–35); «М. Бакунин и русские прогрессисты 60-х годов в вопросе о польско-украинских отношениях» (т. 92, № 3-4 (Март – Апрель), отд. 1, с. 321–367); «Отношение великорусских социалистов 70-х годов к народно-федеральному направлению» (т. 93, № 5-6 (Май – Июнь), отд. 1, с. 1–42) і «Польская и великорусская политическая печать 70-х годов по вопросу о народно-федеральном направлении» (т. 93, № 7-8 (Июль – Август), отд. 1, с. 275–376). Див.: Палієнко М. «Киевская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 228; Її ж.

«Киевская Старина»: Хронологічний покажчик змісту журналу (1882–1906). – К.: Темпора, 2005. – С. 470, 472, 474, 475.

⁴ Журнал «Киевская старина» виходив у Києві з 1882 по 1906 р. включно. З 1907 р. став україномовним й отримав нову назву – «Україна».

⁵ Усі вищезазвані фрагменти праці М. Драгоманова в журналі «Киевская старина» були оприлюднені із зазначенням прізвища автора.

⁶ «Вольное Слово» – газета російських емігрантів, що сповідували конституційно-демократичний шлях розвитку Росії. Виходила у Женеві (Швейцарія) у 1881–1883 рр. Детальніше див.: Заверюченко Н. С. Михайло Драгоманов і газета «Вольное слово» (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою: дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 206 арк.

⁷ Ще у 1910 р. С. Єфремов головну заслугу М. Драгоманова у розвитку національно-визвольного руху вбачав у виробленні формули: «“космополітизм в цілях, націоналізм в засобах”, бо тільки “стоючи ногами й з серцем на нашій Україні, писав Драгоманов, – ми будемо держати свої голови в Європі”. На цій формулі засновано новітній український рух з його замірами – пересадити всі кращі здобутки загальнолюдського руху на рідний ґрунт, надавши їм щиронаціональну форму» (Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 43). Десять років потому М. Грушевський писав: «У сфері соціальної Драгоманов особливо наполіг на необхідність стати українству на ґрунт соціалізму, або “громадівства”, як він перекладав се слово [...]. Відповідно до того рішучо виступав против претензій всяких чужорідців будь то соціалістів чи не соціалістів, розпоряджатись долею України і українського народу (особливо в своїй прекрасній книзі “Историческая Польша и великорусская демократия”(1882)». Див.: Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; упоряд. С. Панькова. – Львів: Світ, 2013. – Т. 4. – Кн. II: Листопад 1918 р. – жовтень 1926 р. – С. 177–178. – (Серія «Супільно-політичні твори»).

№ 2

[Рец.]: М. Залізник. Самостійна Україна – несоціалістичне гасло? Партія Українських Соціалістів-Революціонерів. Стор. 12. (Місце й час видання, а також ціна на зазначені).

Брошура – один з тих механічних передруків із закордонних виданнів, які, на жаль, починають у нас без жодної потреби з'являтися. Автор стоїть чи стояв, – бо брошура вперше

за кордоном вийшла р. 1915¹, – на «самостійницькій» позиції. Докази його не сильні, для нашого часу застаріли і навіть видано брошуру – не знати. Але цікаво не це, а те, хто саме видав брошуру. В заголовку стоїть – «Партія Українських Соціалістів-революціонерів», яка на установчому своєму з'їзді² визнала «війну Росії в цю хвилину війною за волю народів Росії» («Боротьба»³, 1917 р., ч. 2, стор. 6) і одхрещується од самостійництва. А тим часом брошура М. Залізняка кінчиться висновком: «Без побиття і розбиття Росії нема що думати про європейський поступ»...⁴ Що ж це таке? Чи партія с.-р. нагло змінила орієнтацію, чи тут швидше маємо діло з безсоромним фальсифікатом, коли хтось може шляхом механічного передруку – накинути партійній організації думки, яких вона не поділяє?

Цікаво в цій справі почути б авторитетний голос.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. – III. Публіцистика. – Стовп. 16.

¹ Ймовірно, йдеться про одне з видань організації «Союз Визволення України». Упродовж свого існування Союз видав близько 80 книг і брошур про Україну 11 європейськими мовами. Численна друкована продукція виходила також українською мовою (Супронюк О. Діяльність Союзу Визволення України та його часопису «Вісник Союзу Визволення України» як етап змагань за державність України // Світогляд. – 2014. – № 4. – С. 46).

² Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, с.-р.) відбувся у Києві 4–5 квітня 1917 р. З'їзд висловився за негайне втілення у життя національно-територіальної автономії України, здійснення аграрної реформи, обіцяв підтримати політику Тимчасового уряду, якщо останній буде відстоювати інтереси трудового народу. Партія мала численне представництво в Українській Центральній Раді (УЦР).

³ «Боротьба» – щоденна газета, друкований орган УПСР, виходила у Києві в 1917–1920 рр.

⁴ Це гасло, яке викликало обурення С. Єфремова, йшло врозріз з політикою українських есерів і УЦР на початках Лютневої революції, але повністю відповідало ідеології та практичній діяльності Союзу Визволення України та нечисленних натовді самостійників. Слід звернути увагу на те, що з червня по вересень 1917 р. ні С. Єфремов як ідеолог УПСР та один із провідних публіцистів, ні УЦР не виставляли на чергу денну гасло самостійності України, наполягаючи і в І Універсалі, в перемовинах із Тимчасовим урядом на реалізації постулатів національно-територіальної автономії України в

складі Російської демократичної федеративної республіки. В вересні 1917 р. міністр-голова Тимчасового уряду О. Ф. Керенський заявив, що Росія буде децентралізованою, але остаточно питання щодо територіально-політичного устрою вирішувати будуть Всеросійські Установчі збори. Загалом шлях до ідеї самостійності України був вкрай звивистим, непрямолінійним рухом, як у теоретичній, так і в практичній площині. М. Залізняк писав наприкінці рецензованого твору: «Ми досі ніде ще не чули, щоби німецьке правитель-ство проголосило, що його цілю в сій війні було здобуття Бельгії й прилучення її до Німеччини. Натомість ми чули від самого російського правитель-ства і від впливових російських кругів, що здобуття української Галичини – се одна з цілей Росії в теперішній війні. Мотивувалося се, як і треба було сподіватися, традиційним способом – в ім'я прилучення до «Руси» «підярме-ного руського народу» в ім'я його визволення від «німецького» ярма, дарма, що сей нарід від німецького ярма зовсім не терпів, дарма, що в сій війні він увесь, від буржуазії до соціалістів, однодушно, без вагання і з власної волі, активно став на сторону держави, де знайшов для себе відповідні умови для свого розвитку, виступив з якнайбільшим завзяттям проти своєї мнимої освободительки – Росії... Кінчимо – Залізом і кров'ю вчить життя народи Європи розуму. Теперішня війна – се лиш одна лекція. І сенс сеї лекції є той, що доки існує російська імперія, доти не може бути спокою в Європі, доти не можна там думати ні про безпечний розвиток демократії, ні про безпечний розвиток соціалізму. Без побиття й розбиття Росії нема що думати про евро-пейський поступ. А розбиття Росії неможливе без визволення України від її панування. Се починають розуміти вже буржуазні політики й дипломати в Австрії й Німеччині. Але й соціалісти повинні зрозуміти нарешті, що виз-волення України теж лежить в інтересах міжнародного соціалізму». Цит. за виданням: Залізняк М. Самостійна Україна – несоціалістичне гасло? – Партія Українських Соціалістів-Революціонерів. Друк і наклад партійної друкарні. 1915. – С. 10–12. На брошурі штамп: «Бібліотека «Просвіти» Виділу С.В.У. в Раштаті», тобто виходить, що видання 1915 р. теж було видане під титлом «УПСР».

№ 3

[Рец.]: «Своя» мудрість. Катехізм Українця. Вид. т-ва Вернигора¹. Стор. 32. Київ, 1917. Ц. 25 к.

Нащо нам Автономія. Вид. Української Громади с. Бірзула². Стор. 15. Бірзула, 1917. Ц. 10 к.

«А на апостольськiм престолі чернець годований си-дить»³. Вид. Підлипенської Просвіти⁴. Стор. 8. Конотіш, 1917, без ціни.

Політична воля не тільки має свої троянди, а й колючок

1918

№ 13

[Ст.]: Про пошану до книги

Що наш книгарський ринок переживає тяжкі часи – про це річ зайва й говорити, бо це стало вже звичайною фразою. Звідусюди чуємо скарги та нарікання, а то й просто крик розпачу – книжки, книжки давайте! І на ці крики книгарський ринок відповідає повною безпорадністю: задовольнити величезний попит на книжку він просто не може. Вичерпаний ще за часів попереднього лихоліття, ринок тепер не впорається з тими вимаганнями, що ставить йому розбурканий од вікового сну край і щодня полиці наших книгарень порожніють, а натомість нового матеріалу не прибуває такою мірою, щоб ті порожні місця закрити.

Але є в нашій теперішній книжковій продукції ще одна ганч¹, яка теж немало може заважити в розвиткові нашої культури. Вперше тепер українська книжка широкою хвилею пішла по Україні, вперше зазирнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишить вона по собі перші вражіння. Адже ці перші вражіння часто зафіксуються навіки, з них складатиметься розуміння про книжку взагалі, на них виховуватиметься, кажучи загально, смак тієї публіки, що вперше задовольняє з теперішніх видань свій інтелектуальний голод. З перших вражіннів складається звичайно, непереможний образ річі й тому психологічно вони величезну вагу мають. Які ж будуть ці перші вражіння од книги, найперше од її зверхнього вигляду?

Надзвичайно вбогий, безнадійно сірий образ уявляє з себе наша теперішня книга своїм зверхнім виглядом. Сірий, часто в одній книзі неоднаковий папір, брудний друк збитим

шрифтом, нечепурний вигляд – ганчірка ганчіркою – такою являється здебільшого теперішня книжка, нечепурна, періста, заялозена. Веселенькі кольорові обгортки так само одходять в безвість минулого і це ще побільшує оте сіре вражіння од теперішньої сірої книжки. Тавро поспіху й неохайності міцно лежить на книжковій продукції, немов не духову поживу для розбуджених мас готують люде, а нудну й нецікаву повинність одбувають. Про цю неохайність особливо свідчить коректа – часто така недбала й потворна, що читати таку книжку суцця мука навіть для людини, що звикла добре до книги. Сама титулова, зверхня картка – ота сорочка книжки – показує здебільшого про повний занепад смаку: наліплено заголовків – і потрібних, і непотрібних, немов на плакаті, а то ще й ні до ладу, ні до прикладу який-небудь популярний лозунг додано, на зразок отого неминучого: «Нехай живе (sic!) федеративна демократична республіка!!!» І це не тільки на агітаційних брошурах буває, а й, напр., на творах Шевченка, які видаються, звичайно, не заради федеративної республіки, а самі по собі вартість мають. Вулиця, базар втислися і в книжкову продукцію й наліпили на неї виразну ознаку крамарства, перекупного духу, наживи й тієї житейської суєти, що становить неодмінну й неминучу познаку всякого базару.

Звичайно, з технікою друкарською тепер річ занадто важка, але не самий занепад техніки тут винен, – треба на рахунок чимало поставити й занепадові смаку до гарної чепурної книги. Старі наші видання, напр., XVII віку, не мали й тіні тієї техніки, якою ми тепер орудуємо, але гляньте, з якою любовістю їх роблено, як друкарь силкувався прикрасити свої видання, як дбав про зверхній вигляд їх! Можна б і з нашими вбогими засобами принаймні задрукованих ганчірок не плодити, аби охота була! Можна з простотою зверхнього вигляду еднати й художність видання, або хоч не ображати елементарних вимаганнів гарного. В охоті, в смакові вся сила. Коли ми не можемо одмінити, напр., паперу, бо за теперішніх часів доводиться брати, який єсть, то можемо – бо це од нас залежить – на даному папері друкувати по своїй уподобі, надавати зверхність книжці таку, щоб вона не кричала про своє вбожество, не підкреслювала його немов умисне, щоб не виховувала в читачеві байдужість до зверхнього вигляду книжки, не привчала його дивитись на книжку, як на якусь ганчірку, яку тільки викинути, коли

потреба минеться. Книжка, коли вона має широкий збут, служити найкращим провідником смаку і культури навіть своїм зверхнім виглядом, і не треба цього забувати. Любов до книги, що виявляється й в піклуванні про її зверхність, переходить також на читача і його теж виховує в такій же любові і пошані до книжки. Цього потужного фактора культурності не треба нехтувати, а надто за нашого часу, коли книжка робиться річчю масової потреби і споживання. Більше дбання, більше охайності, більше пошани до книги – то й ця пошана переходитиме і в маси, і сама книжка більш культурної роботи зробить.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 251–253.

¹ Ганч – вада, гандж, недолік.

№ 14

[Рец.]: В. Левинский¹. Царская Россия и украинский вопрос. Стор. VI+104. Женева, 1917.

Книжка д. Левинського, як видно з передмови, написана ще перед революцією й призначена для чужої, російської, публіки, щоб дати їй інформаційний матеріал про українську справу в певному освітленні.

Але в більшості заснована на історичному матеріалі й пере[й]нята виразною ідеологією, вона й тепер ще не застарілась і залюбки її прочитає й український читач, якому здебільшого факти нашого давнішого й недавнього минулого відомі. З цього погляду найцікавіший, певне, буде, останній розділ книжки, – якраз той, що чужому читачеві його автор радить проминути. Аналізом подій з світової війни д. Левинський руйнує ті ілюзії, якими жило досі українське громадянство, всі оті чужі «орієнтації», й устанавлює останніми рядками ту єдину «орієнтацію» – українську, якої держались і раніше більш вдумливі українські публіцисти й яка тепер зробилась загальною серед українських мас. Народ «кує сучасне во ім'я кращої будуччини» – ці кінцеві слова з книжки д. Левинського дуже добре характеризують ту орієнтацію, а разом і запопадливу роботу, що твориться тепер на Україні. І це добрий висновок з усієї книжки.

Книжка корисна, але тим прикріше вражають деякі фактичні помилки автора. «Сам ученый Милюков в 70 г.г.

в своїй статтє» «Вопрос о малороссийской литературе» договаривался» і т. д. – полемізує д. Левинський, додаючи зараз же: «правда, теперь он совершенно изменил свою точку зрения» (стор. 49). Павло Мілюков у 70-х роках був певне ще гімназистом² і ніяких статтів не писав, а названа праця належить Мілюкову ж, та не тому³, і через це, очевидно, Павло Мілюков не міг своїх поглядів змінити. На стор. 66-тій д. Левинський пише, що Костомаров, вернувшись з заслання, занехав ідеї Кирило-Мефодієвського братства й ніколи більш про них і не згадував. Це неправда, та й сам д. Левинський це знає, бо на стор. 69 цитує з відомого Костомаровського листа до Герцена уривки яскраво федералістичного змісту⁴, додаючи, що в основу листа «легли идеи Кирилло-Мефодиевского братства». Двічі д. Левинський згадує працю Драгоманова «Пропаший час», називаючи її «писанной им перед самой смертью и потому не оконченной» (стор. 76 й 86). Це теж неправда. «Пропаший час» написано ще на початку 80-х років⁵ і навіть надруковано, як частину VI тому женеvської «Громади»⁶, тільки не випущено в світ, бо «Громада» припинилась і надруковані аркуші VI тому так і залежались нікому невідомі, аж поки витяг їх і передрукував Павлик. Отже, еволюція поглядів Драгоманова була не зовсім така, як хоче довести д. Левинський на підставі зовсім не останньої його праці. Дрібніших помилок тут не торкатимусь.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – [Критика і бібліографія]. – II. Публіцистика. – Стовп. 257–259.

¹ Левинський Володимир (1880–1953) – український політичний діяч, теоретик соціалістичного руху, публіцист, журналіст, народився у Дрогобичі, вищу освіту одержав у Львівському університеті. На початку ХХ ст. став одним із засновників УСДП, був редактором партійних видань («Дзвін» та ін.). Співпрацював у газетах лівого спрямування, що виходили у Відні, Львові, автор численних праць з суспільно-політичної тематики. Особливо продуктивним для В. Левинського став період 1915–1923 рр., коли він опублікував понад півтора десятка окремих видань, зокрема, «Причини світової війни» (1916), «Відокремлення Галичини» (1917), «Народність і держава» (1918), «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи» (1920), «Капіталізм і імперіалізм» (1920), «Що таке політика» (1923), де з'ясував причини світової війни, характер між-

народної політики провідних європейських країн, національну політику щодо поневолених народів. У переддень революційних подій В. Левинським була написана та 1917 р. надрукована книга «Царська Росія і українська справа» (Монреаль: Б-ка «Новий світ», 1917), в якій він «просліджував великодержавну політику Росії та Польщі щодо України, проаналізував соціальні, економічні, культурні чинники асиміляційних процесів, наголосив на деформації національної свідомості українців, особливо інтелігенції, під впливом цих чинників, внаслідок чого в українців сформувався “найбільший порок” – почуття рабства. Він закликав відкинути будь-яку ілюзію щодо орієнтації на допомогу ззовні та вважав, що “залізом, розпеченим до білого треба б випалювати пята неволі і рабства в серцях і мозгах українців”. Протистояти такому стану можна тільки дією роботою та боротьбою. Тому й завершив свою книгу словами, актуальність яких не втрачає змісту й сьогодні: «На всі українські нарікання на мачоху-історію, не можна краще відповісти як словами великого Гете: “Тільки той заслуговує на волю і життя, хто їх в щоденній боротьбі мусить здобувати”» (Див.: Кобута Л. П. Володимир Левинський: віхи громадсько-політичної біографії // Українська біографістика. – 2011. – Вип. 8. – С. 218). У середині 1920-х рр. В. Левинський намагався зав'язати контакти з ВУАН, пропонуючи опублікувати його книгу «Філософія і марксизм». С. Єфремов як віце-президент ВУАН дав високу оцінку праці В. Левинського, запевнив, «що докладатиме всіх заходів, щоби працю [було] видано», О. Гермайзе цю працю критикував за відсутність ортодоксального марксистського підходу. Остаточної офіційної відповіді В. Левинський так і не одержав (Кобута Л. П. Назв. праця. – С. 215).

² Павло Мілюков народився у 1859 р. й у 70-х рр. XIX ст. дійсно навчався у московській гімназії, а потім поступив до Московського університету.

³ «...названа праця належить Мілюкову ж, та не тому» – мається на увазі Мілюков Олександр Петрович – письменник, критик, історик літератури (1817–1897), який закінчив Санкт-Петербурзький університет, викладав літературу в столичних гімназіях та інститутах, у 1847 р надрукував «Очерк русской поэзии» (3-е вид., 1864), в якому виявив себе послідовником В. Белінського; у 1862 р видав разом з В. Костомаровим «Историю литературы древнего и нового мира». Вмістив низку критичних історико-літературних статей і белетристичних творів в «Библиотеке для чтения», «Отечественных записках», «Светоче», «Русском вестнике», «Всемирном труде», «Историческом вестнике». Окремо видав: «Очерки Финляндии» (СПб., 1856), «На улице и еще кое-где» (СПб., 1886), «Доброе старое время» (СПб., 1872), «Рассказы и путевые воспоминания» (СПб., 1873), «Жемчужины русской поэзии» (СПб., 1874), «Отголоски на

литературные и общественные явления» (СПб., 1875), «Литературные встречи и знакомства» (СПб., 1890). Належав до близького оточення Ф. М. Достоевського, залишив спомини про нього. В статті «Вопрос о малороссийской литературе» («Эпоха», СПб., 1864. № 4. - С. 75-102) О. Мілюков висловив пануючу на той час у російському суспільстві думку щодо української мови, яку не міг проминути увагою С. Єфремов: «Местные патриоты уверяют, что малороссийский язык есть такой же отдельный, самостоятельный славянский язык, как болгарский, чешский, польский - и, следовательно, называть его наречием русского языка несправедливо. Последователи этих мнений, прямо уже называют украинцев особым народом, наречие свое - самостоятельным языком... В истории мы не находим малороссийского народа и малороссийского языка, точно также, как не находим белорусского или сибирского народа, а знаем один только русский народ с племенными наречиями белорусским и малороссийским». Таким чином, твердив автор, «...Мы могли бы допустить возможность самостоятельного языка и самостоятельной литературы в Малороссии при возможности ее самостоятельной политической жизни. ... Россия одна - и в ней может быть только один литературный язык, одна русская наука и одна русская литература. Отрицать это может только самолюбивая бездарность или узкий провинциальный патриотизм» (Милуков А. Отголоски на литературные и общественные явления. СПб., 1875. - С. 131-132, 141-142).

⁴ Йдеться про публікацію в газеті «Колокол» (Лондон, 1860, № 61) під назвою «Украина (Письмо к издателю “Колокола”»». Стаття М. Костомарова з'явилася без підпису, однак згодом передруковувалася під назвою «Письмо Н. И. Костомарова к издателю “Колокола”» та передмовою М. Драгоманова (Женева, 1885) і в перекладі українською мовою, здійсненому М. Павликом (Львів, 1902). У «Листі» розкриваються ідеї М. Костомарова доби Кирило-Мефодіївського братства. Див.: Смолій В. А. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопед. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; вст. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. - К.: Вища школа, 2005. - С. 495.

⁵ Див. примітки до рецензії С. Єфремова у числі 10 «Книгаря» за 1918 р. (документ № 26).

⁶ Женевська «Громада» – збірник інформаційних, публіцистичних і теоретичних матеріалів, які М. Драгоманов видавав у Швейцарії разом з М. Павликом та С. Подолинським у 1878–1882 рр. С. Єфремов звертався до постаті й аналізу праць М. Драгоманова протягом усього творчого життя. Див.: Іваницька С. Г. Михайло Драгоманов як «Значущий Інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVII. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – С. 237–244; Її ж. Сергій

Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–319.

№ 15

[Рец.]: Проф. И. А. Линниченко. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо М. С. Грушевскому. Стор. 40. Петроград – Одеса, 1917 р. Ц. 50 коп¹.

Не знаю – навіщо і кому знадобиться оця брошура одеського професора², випущена під голосною й претензійною фірмою «Энциклопедической библиотеки обществоведения». Маємо тут трохи історії, трохи публіцистики і дуже багато чисто обивательського філософствування на тему «веревка что такое?»³. Видко з його, що проф. Линниченко не задоволений з сучасних форм українського руху й своє незадоволення виливає а la Петро Струве⁴. Ті ж самі страхи перед роздвоюванням того, що ніколи єдиним не було, та сама аргументація, ті самі суперечності – і все це нудно, довго, тягуче⁵ й не без фактичних та граматичних помилок. Людям, знайомим з справою, брошура проф. Линниченка нічого не дасть, людям незнайомим – так само. Отже, питання – про що дбав автор, видаючи свою балаканину – так [і] лишиться без відповіді.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – II. Публіцистика. – Стовп. 259–260.

¹ Повний бібліографічний опис брошури: Проф. И. А. Линниченко. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М. С. Грушевскому. – Пг.; Одесса, 1917. – 40 с. – (Энциклопедическая библиотека обществоведения. Сер. 1-я. Вопросы государственного строя. – Вып. 3).

² Линниченко Іван Андрійович (1857–1926) – історик, археограф, педагог. Професор (1895). Чл.-кор. Петербурзької АН (1900) та Краківської АН (1901). У 1917 р. полемізував з М. Грушевським стосовно самої можливості існування Української держави (за термінологією І. Линниченка – Малоросії) навіть на засадах федерації чи автономії, позаяк уважав її штучним, уявним витвором, який руйнує єдність Росії у добу Світової війни. Наприкінці 1919 р. залишив Одесу разом з частинами

Добровольчої армії. У 1921–1926 рр. читав різні курси в університеті та інших навчальних закладах Сімферополя (див.: Ясь О. Линниченко Іван Андрійович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2, Ч. 1. – Київ–Львів, 2003. – С. 187–189; Масненко В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А. В. та М. В. Стороженки, І. А. Линниченко, Д. І. Багалій) // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 96–99). Стосунки І. Линниченка з М. Грушевським Олексій Толочко висвітлює таким чином: «І. А. Линниченко був давнім знайомцем М. С. Грушевського, часом приятелем, часом - антагоністом. Люди однієї генерації, вони мали одного вчителя - В. Б. Антоновича - майже одночасно починали в науці, в один рік захистивши в університеті св. Володимира дисертації (щоправда, Линниченко вже докторську, а Грушевський - тільки магістерську), одночасно опосіли кафедри, Линниченко в Одесі, Грушевський - у Львові. Цінували наукові досягнення й категорично не сприймали громадянську позицію один одного» (Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії: І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 97-98). Життя І. А. Линниченка, на думку автора, цікаве тим, що «...досить точно відбиває долю тієї частини української за походженням інтелігенції, яка в страшні часи революції не пристала до жодного берега: не сприйняла ідеї національного відродження й не повірила в соціалістичну утопію. Дискусія про розуміння української історії і майбутнє України, кульмінацією якої став 1917 р., зараз маловідома, але є цікавою й повчальною сторінкою розвитку вітчизняної історіографії. Кожний з них, як з'ясувалося згодом, виявився в тому спорі переможеним обставинами, хоча, як здавалося 1927 р., М. С. Грушевський зумів поставити у суперечці крапку. Брошура історика складається з двох частин: полеміка з Грушевським та висновки про доцільність майбутнього політичного розвитку України, що випливають із власної історичної концепції Линниченка. Підсумок першої частини («История великороссов, малороссов, белоруссов - только местная провинциальная история, но рядом с ними и над ними всегда будет существовать история общерусская, в отношении которой все эти истории - только части большие или меньшие»), іманентно вів до думки про «загальноруську» (читай - східнослов'янську) справу. Усе інше - то ворожа демократії агітація... Невідомо, чи була якась пряма відповідь М.С. Грушевського на брошури Линниченка. Не знаємо також ступеню їх впливу на громадську думку, але, судячи з цитованих вище рядків некролога, певної популярності у вороже настроєних українству колах Линниченко зажив. До його честі треба сказати, що до жодного виду політичної активності він так і не вдався» (Толочко О. П. Назв. праця. –

С. 92–103). Також див. Хмарський В. М. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського // Укр. історик. – 2002. – Т. XXXIX. – Ч. 1-4. – С. 538–547; Музичко О. Іван Линниченко та Михайло Грушевський (до проблеми комунікаційних зв'язків у середовищі київської історичної школи) // Вісник НТШ: інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка. – 2013. – № 49. – С. 71–74. У Державному архіві Одеської області зберігаються підготовчі нотатки Линниченка 1915 р., чорновий варіант брошури, авторський рукопис під заголовком «Открытое письмо. Малорусский вопрос (ответ проф. М. Грушевскому, машинопис статті та примірник гранок з авторськими правками. З невідомих причин і в назві брошури, і в тексті ініціали Грушевського помилково подано як «М. А.». В остаточному варіанті в назві статті «автономія України» була замінена на «автономію Малоросії» (Толочко О. П. Назв. праця. – С. 103). Брошура І. Линниченка цікавить нині істориків своїм відкритим протистоянням історичній концепції М. Грушевського. В. Масненко писав, що «ця праця не носила суто наукового характеру. Радше це політичний памфлет», автор якого «полемізував не з історичною концепцією свого опонента, а з небажаним для себе українським національним підйомом та державотворенням» (Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – С. 219).

³ Парафраз на тему байки російського поета І. Хемніцера «Метафізик», в якій висміювалася вдавана глибокодумність.

⁴ Брошура І. Линниченка не випадково нагадала рецензентові головні засади концепції П. Струве щодо українства, яка широко популяризувалася в імперських колах у 1909–1912 рр. І. Дзюба слушно зазначив: «З-поміж прихильників “ліберальної імперії” найпослідовніше заперечував перспективи української культури, власне й право українського народу на свою культуру, колишній соціал-демократ, а потім кадет Пьотр Струве» (Дзюба І. М. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 382–383).

⁵ У строго науковому сенсі ця робота є ілюстрацією того, як «історичне знання використовувалося не для національної мобілізації етнічної спільноти, а з прямо протилежною метою – аби перешкодити національному усвідомленню українців, залишити їх у межах імперської системи цінностей (хоча у автора вони подавалися як здобутки новітньої на той час демократії» (Масненко В. В. Історична думка та націотворення... – С. 220).

№ 16

[Рец.]: М. Драгоманов. **Автобіографія**. Видавниче т-во «Криниця». Стор. 59. Київ, 1917 р.

Автобіографія Драгоманова, – власна автобіографія з р. 1883-го й додаток до неї з р. 1884¹ – в оригіналі, російською мовою, надрукована була вже двічі. Вперше подав її небіжчик Павлик у своїй книзі про Драгоманова р. 1896², вдруге передрукував її журнал «Былое» р. 1906³. Тепер маємо цю інтересну річ і в українському перекладі.

Для біографії й характеристики великого українця ці автобіографічні замітки мають вагу першорядну. І це не тільки через те, що вони вийшли з-під пера його ж таки самого, а й через свій, скажу так, метод. Бувши скрізь і всюди надзвичайно точним і по спроможі об'єктивним, Драгоманов і в автобіографічних замітках додержує цієї точності й спокійного об'єктивного тону, і разом подає генезу як своїх поглядів, так і більшості визначніших своїх праць⁴. Тому-то в автобіографії, доведеній до останніх літ автора, маємо ніби канву для його докладної біографії, – таке щастя не часто трапляється в літературі про визначних людей.

Переклад (якогось І. Ланового) – середній, – для Драгоманова не гріх би подбати було й про кращий. Трапляється густо помилок, що мають не індивідуальну, а загальну тепер у нашій літературній мові природу («нехтування російською літературою», «опанував нею», «опинялись», «аби» зам[ість] «щоб», «по пораді», «чернігівці» зам[ість] «чернігівці»⁵, форми на «ший» – «запанувавший», «ніскільки» зам[ість] «ні трохи», систематичне плутання *i* та *й*, тощо). Коректа убійча, надто в чужих словах⁶. Є сторінки, що буквально таки рябіють од помилок.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – II. Публіцистика. – Стовп. 260.

¹ Помилка: має бути – 1889 р.

² Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895: Єго ювілей, смерть, автобіографія і спис творів творів: С портр. небіжчика / Зладив [з передм. та прим.] і видав М. Павлик. – Львів: Коштом українців; Друк. В. Манецкого, під управою В. Годака, 1896. – [8], 442, XXXIV, [6] с. (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України... / Від. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 1998. – Вип. 2: 1886–1900. – С. 151).

³ Автобіографія М. П. Драгоманова // Былое: журнал, посвящений історії визвольного руху. – СПб., 1906. – № 6 (июнь). – С. 182–213.

⁴ У 2009 р. побачив світ збірник автобіографічних текстів М. Драгоманова. Див.: Михайло Драгоманов: автожиттєпис / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К.: Либідь, 2009. – 444 с.: іл.

⁵ Етнотопонім «чернигівці» мав таке написання до революції і в 1920-ті рр. Напр., академічний збірник наукових праць, виданий за редакцією М. Грушевського у 1928 р., називався «Чернигів і Північне Лівобережжя».

⁶ Очевидно, йдеться про іншомовні слова, запозичення.

№ 17

[Ст.]: Без «Кобзаря»¹

Історії «Кобзаря» – цієї великої книги биття українського народу – її видання, її цензурних митарств та «хожденій по мукам», її періодичних заборон і дозволів, її пригод під берлом двоголового орла – цієї історії ще не написано. Ми знаємо тільки, що книга ця періодично то пропадала, зникала з громадського обороту, то знов знаходилась; то клалася до схову під сім цензурних печаток, то виходила на люди й засівала чорну ниву народну волею ясною. Засівала, хоч сама була покалічена й багато-багато найкращих перлів нашого національного генія в собі не долічувала. Кожен пароксизм реакції насамперед позначався на «Кобзареві» й заганяв його під землю, прибираючи з-перед очей людських, немов містив у собі елементи страшніші за динаміт...

Року 1847-го вперше пропала була велика книга. Тією ж самою конфірмацією, якою завдано в неволю Шевченка, і «Кобзаря» заборонено і вирвано перо з рук у його автора. І треба було пережити-перетерпіти ті страшні роки самотності й неволі, які проковтнули, мовляв сам Шевченко, багато дечого з духовного надбання великого страдника, щоб діждатися нового видання «Кобзаря» р. 1860-го. Та й цьому виданню силу довелося митарств перейти, поки воно досталося нарешті до рук читачеві. За 60-ті роки й ще вийшло було одне видання (Кожанчикова, 1867)² і вже потім надовго, аж до самих 80-х років пропала знов книга: 70-ті роки, час перемоги Юзефовича та його божевільного «майського закону»³, – ці роки, звичайно, не сприяли тому, щоб страшна ця книга вільно ходила по світу. На початку 80-х років, коли сталася була на одну коротку

1919 рік

№ 36

[Рец.]: Щукин П.¹ Тарас Шевченко. Коротенька біографія. Видання Катеринославської «Просвіти». Стор. 21 in 16°. Катеринослав, 1918. Ціна 20 к.²

Маємо вже кілька досить гарних популярних біографій Шевченка, більших і менших. Але, звичайно, постать великого поета ще багатьох популяризаторів увагу притягатиме і все нові його біографії для народу напевне виходитимуть.

Про брошуру видання Катеринославської «Просвіти» власне нема чого багато говорити. Нема тут великих огривів, але нема й чогось яскравого, чогось принаймні свого. Середня брошура, сіренька, як і зверхній її вигляд.

З двох поміщених у брошурі малюнків (хата і могила) останній фантастичний: коли дивитись од Дніпра, то хата повинна бути ліворуч од могили, а не праворуч, як на малюнку.

С. Єфремов

Книгарь. - 1919. - Ч. 17. - Січень. - [Критика і бібліографія]. - VI. Інформаційні та популярно-наукові видання. - Стовп. 1067.

¹ Щукин Пилип Алімпієвич (Олімпієвич) (1891–1921) – активний громадський діяч, публіцист, літературознавець, кооператор, видавець; народився в Катеринославі. Навчався в Катеринославському міському шестикласному училищі, закінчив Катеринославські технічні курси. З 1912 р. працював креслярем Катеринославської повітової земської управи. З 1912 р. - член товариства «Просвіта», з травня 1913 р. бібліотекар, з липня 1913 р. завідувач просвітянської бібліотеки-читальні ім. Шевченка. В 1914 р. голова бібліотечно-лекційної комісії Катеринославської «Просвіти», писар Катеринославської «Просвіти», товариш голови. Член УСДРП. В 1915 р. заарештований та засуджений на каторгу. В дні Лютневої революції 1917 р. знову долучився до роботи в «Просвіті» та інших українських організаціях. В статті «З життя “Просвіти” у Катеринославі» висвітлює діяльність товариства у березні – серпні 1917 р. Залишив «Сторінку зі спогадів» про зустріч у 1918 р. з Панасом Мирним (Споживач. – 1920. – № 5–6). З передмовами Щукина видано книжки Василя

Корнієнка (1918), Івана Манжури (1918), Тараса Шевченка (1918-1919). Друкувався в катеринославських виданнях «Народная жизнь» (1917), «Живе слово» (1918), в кооперативному часописі «Споживач» (1918–1920). Видання, упорядковані П. Щукиним: Кобзарь: текст, складений у хронологичньому порядку по найповнішому другому виданню «Петроградського Общества имени Т. Г. Шевченка», під редакцією В. Доманицького 1908 р. – Катеринослав: Слово: Вид. Катеринослав. Союзу Спожив. Т-в, 1918. – XVI, 655 с.: з портр.; Кобзарь. – 2-е вид. [вступ. ст.]: П. Щукин – [Катеринослав]: Укр. вид-во: Друкарь. Друк. Запорож. залізн., 1919. – XV, 528 с.: з портр., іл. – (Українське видавництво в Січеславі; № 33). У 1919 р. очолив видавничий відділ Катеринославського Союзу споживчих товариств, у 1920 р. – член кооперативного товариства «Українське видавництво у Катеринославі». Брав участь у підготовці антирадянського повстання в Україні в 1921 р., за що розстріляний більшовиками (Див.: Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліогр. словник. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 497–500; Лучка Л. Діяльність бібліотечної комісії катеринославської «Просвіти» на початку ХХ ст. (1905 – 1915 pp.) // Вісник Львівського університету. Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - 2010. - Вип. 4. - С. 86-92).

² Дана рецензія передрукована (без коментарів) у виданні: Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / передм. Е. С. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К.: Україна. 2008. – С. 312.

№ 37

[Ст.]: До об'єктивної істини. Пам'яті Туган-Барановського¹

Несподівано і якимось образливо хутко одійшов од нас Мих. Ів. Туган-Барановський². Серед наукових і громадських планів, «на далечи пути» буквально таки задушила його слабкість, якої ніхто й не догадувався в йому. Видимо, не минули дарма останні роки, коли так мало прожито і так багато пережито.

Небіжчик останнім часом зв'язав своє ім'я з українським рухом і життям і брав у йому досить замітну участь. Генеральний секретар фінансових справ³, член української партії соціалістів-федералістів⁴, співробітник українських видавництв і кооперативних органів, член новоутвореної Академії наук...⁵ Усе це міцно з'єднало небіжчика з українським життям, і хто стрівав його на котрійсь з перелічених тут ділянок нашої громадської й культурної роботи, той знає, що Туган-Барановський не формально тільки, а всією душею пристав до українства, силкувався обґрунтувати нову свою позицію науково й тим заповнити прогалину в світогляді, яку заповдіяно було вихованням

й традицією, звичайне виховання й звичайні традиції для звичайного ж російського інтелігента. Бо справді з його був досить типовий, хоч і вищого коліна російський інтелігент, і з великим правом міг він прикласти до себе слова Куліша: «довго йшов я та й прибився до рідної хати»⁶. Таки прибився. Але заким прибився, велику й довгу путь довелося Туган-Барановському пройти і навіть зв'язати своє ім'я з одним голосним епізодом в розвитку російського громадянства.

Хто пам'ятає 90-ті роки минулого віку, той знає, що ім'я небіжчика тоді було дуже популярне серед нового напрямку, що вийшов саме на арену громадського життя в Росії. То був марксизм, або – кажучи тодішньою підцензурною термінологією – «економічний матеріалізм»⁷. Вийшов він на прилюдну арену з чималим галасом, з войовничим запалом і одразу придбав собі і запальних адептів і так само запальних ворогів, розколовши свідоме громадянство на два табори. По гуртках молоді без упину провадились змагання про «об'єктивізм» і «суб'єктивізм», про «економічний фактор» та «ролю особи в історії», про фундамент і надбудування, про шляхи економічного розвитку та моністичний погляд на історію і т. і. А[л]лахом того часу став був Маркс, а пророками його – коли виключити старшого Плеханова (Бельтова) – три молоді вчені: П. Струве, М. Туган-Барановський та Н. Ленин⁸ (Гльїн)... Знаменита фраза – справді лиш фраза – Струве: «Признаем нашу некультурность и пойдём на выучку к капитализму!» дуже добре характеризує настрої «учеників», як іменовано тоді пів-жартовливо, пів-іронічно марксистів. Зопалу, завзято почали вони троцити старих богів і ... зараз побачимо, на чому скінчили.

Струве, Туган-Барановський і Ленин... Три наймення ці знаменують собою три напрями, на які розбився єдиний спершу «економічний матеріалізм», переставши бути самим собою. «Ой у полі три доріжки різно» – мимоволі спадає на думку пісня, коли тепер поставити одно поруч одного цих три найпопулярніших тоді серед молоді ймення. Один пішов направо і докотився, через «Освобождение»⁹ та «национальное лицо», до «національного ероса», ставши ідеологом Великої Росії цілком імперіялістичного типу, що мала поглинути всіх і вся, хто тільки стояв їй на дорозі¹⁰. Другий доєволюціонував до большевизму й стоїть нині на чолі Світської Росії, теоретично й практично проповідуючи теж імперіялізм – червоний, але все-таки імперіялізм¹¹.

Третій... на третьому спинимось докладніше.

Туган-Барановський дебютував у письменстві дисертацією «Промышленные кризисы в Англии» (1894) та низкою журнальних праць, з яких одна – «Значение экономического фактора в истории» (в «Мире Божьем»¹² 1895 р.) викликала сувору – й по заслугі – оцінку од покійного Михайловського на сторінках «Русского Богатства»¹³. Поставивши своїм завданням довести, що все життя на світі в останній лінії керується «господарськими стосунками», молодий учений занадто перегнув палицю, й глибокому та дотепному Михайловському не коштувало великої роботи розбити на дрібні скалочки весь будинок того ніби нового світогляду. Туган-Барановський пробував одповідати, але невблаганний критик нищив без жалю і його нові аргументи та одну по одній перекидав нашвидку збудовані підстави економічного матеріалізму в тій формі, яку взяли російські ученики Маркса. І марксистський світогляд Туган-Барановського, треба думати, вже тоді дістав розколини й захитався, а минуло ще кілька років – і недавній пророк нової віри мав сміливість заявити буквально таке: «Ніколи не був з мене правовірний марксист, хоча недавно ще я почував себе далеко ближче до марксистів, ніж тепер. Я унікав од того, щоб звати себе марксистом, але громадська думка визнала мене за такого – і я проти цього не протестував. Дальший розвиток моїх поглядів потроху довів мене, одначе, до цілковитого розбрату з ортодоксальним марксизмом, що – я глибоко в тому певен – своє вже зробив і ніякої будуччини не має... Таким чином я розійшовся з колишніми своїми ідейними товаришами й розхожуся з ними все більше та більше. Мої давні теоретичні друзі стають мені ворогами. Не можу не пожалкувати про це, але як тверда і вічна істина не може не бути єдиним маяком сумлінному вченому, то я й далі, скільки снаги й уміння вистарчать, по-своєму шукатиму об'єктивної істини, не хещуючи критики, але й не збиваючись заради неї з свого шляху» («Очерки из новейшей истории политической экономии», 1902). Характерна для Туган-Барановського найбільш оця згадка про «об'єктивну істину». Задля неї він не завагався признатися в своїх помилках, вона примусила його порвати старі зв'язки, вона надихнула йому пізніше справедливу оцінку його суворого критика і вона ж допомогла вибрати правдивий шлях для дальшої роботи – на користь демократії, але без того метафізичного покривала, яким цю роботу окривав правовірний марксизм. «Три доріжки різно» простелились перед колишнім марксизмом, і

коли ми порівняємо, куди прийшли Струве, Ленин і Туган-Барановський, то мусимо признати, що шукання об'єктивної істини його не звело на манівці, на яких зблудили його колишні друзі, а потім вороги.

Не менш різно пролягли три доріжки і в українській справі. З Струве – постать занадто в цього боку виразна, щоб треба було тут про його україножерну доріжку говорити. Менш виразна ніби постать Ленина, який не раз заявляв про свої симпатії до українства, будучи емігрантом. Але ставши «обладателем» совітської Росії, і він скінчив на безглуздій війні з Україною задля примх червоного імперіалізму. І знов же єдиний з трьох Туган-Барановський підкорив себе об'єктивній істині. Скинувши об'єднительні окуляри¹⁴, він все ближче й ближче ставав до українства і скінчив на тому, що визнав себе за українця й свій хист, знання й працю поніс на новий для себе ґрунт з тією сміливістю та безоглядністю, які так характерні були для небіжчика. Свої завички, виховання, традиції він склав і тут на вітвар об'єктивної істини, скоро йому пощастило її розглянути. Вагання й тут здушив і поборов цей м'який та лагідний в особистих стосунках і сміливий та безкомпромісовий у громадських справах чоловік.

І з великою радістю та надіями стрінула його була нова Батьківщина. Та не довго довелось йому їй служити: шукання істини дурно ніколи не минає, оплачувати його доводиться раз у раз дорого... І все ж скороминуща в українстві постать небіжчика надовго лишиться в пам'яті, як принадний образ того шукання об'єктивної істини, що проклало таку просту і хорошу доріжку – для всіх, хто з тієї істини хотів би скористуватись.

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1257–1262.

¹ Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) – вчений-економіст вчений світового рівня, політичний і державний діяч, публіцист, родом з Харківщини. Екстерном закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету, стажувався в Англії, викладав у вишах Петербургу й Москви, успішно досліджував економічні процеси. У 1901–1905 рр. жив на Полтавщині, співпрацював з місцевим земством. Праця вченого «Основы политической экономии» вийшла у Петербурзі у 1909 р. Саме за цим фундаментальним підручником до 1917 р. майже вся Росія здобувала економічні знання. Книга була відзначена Великою премією Імператорської Академії наук, а її автора визнано одним з найкращих фахівців з політичної еконо-

мії. У 1917 р. переїхав до Києва. Відхід Туган-Барановського від ідеології і практики легального марксизму добре проаналізував С. Єфремов. Згодом М. Туган-Барановський належав до партії кадетів, але в революційних умовах рішуче став на бік УЦР. М. І. Туган-Барановський був професором відродженого у 1917 р. за його участю Київського українського державного університету, де на посаді декана юридичного факультету викладав курс політичної економії та грошового обігу. Отримав призначення на посаду генерального секретаря фінансів, провадив велику викладацьку, наукову й громадську роботу, зокрема, брав участь у комісії з вироблення проекту заснування Української Академії наук у Києві (1918), обраний її дійсним членом. Останніми книгами, написаними вченим і виданими в Україні українською мовою у 1919 р., були: «Кооперація, її природа та мета» та «Політична економія: курс популярний». Раптово помер від серцевого нападу, похований в Одесі. Й. Шумпетер (1883-1950) назвав його найкращим слов'янським економістом. С. Єфремов присвятив вченому також статті: Пам'яті М. І. Туган-Барановського // Нова Рада. – 1919. – № 18 (підпис – С. Є.); До ідеалів молодости. М. І. Туган-Барановський і українство // Українська кооперація. – 1919. – Кн. II. Однодумець С. Єфремова, редактор газети «Нова Рада» А. В. Ніковський писав: «... українська революція, що вдарила слідом і безпосередньо за всеросійською, справила на Туган-Барановського сильне й глибоке враження. Те, що здавалося глухими теоріями далекої будучини, прийшло враз на ясне денне світло в усій широті й пишноті колісь заміряних ідеалів. Як і багато наших земляків, М.І. Туган-Барановський одразу і різко рішив своє особисте питання... Він зважився і готовий був на все.

Справді, це було не мало, - погодитися людині, врослій глибоко в московський культурний ґрунт, погодитись одразу йти в склад першого українського уряду. [...] Зроблену йому пропозицію взяти на себе генеральне секретарство фінансів України М.І. Туган-Барановський негайно прийняв і вирушив на Україну.

[...] З приїздом у Київ Туган-Барановський рішив одразу увійти в саму гущавину українського життя. Він, ніколи не стоявши близько до партійного життя, прийняв тоді програму соціалістів-федералістів... Звикши до дуже високих гонорарів за свої праці й статті, М.І. Туган-Барановський вже на своїй рідній ниві одразу засвоїв суть українських літературних відносин, навіть сам пішов так далеко, що деякі свої праці пропонував перекласти на українську мову і видати, одмовившись од гонорару.

[...] Придивляючись до українського життя в Києві, М.І. побачив, що давно ним признана і теоретично обґрунтована кооперація знайшла надзвичайно сильну і яскраву практику на Україні. [...] ... і незабаром ми бачимо, що він стає на чолі української кооперації, як голова Всеукраїнського Кооперативного Комітету» (Ніковський А. М. Туган-Барановський в українській політиці // Ніковський А. Vita nova. Кн. III. – [Хроніка 2000. 2014. Вип. 3 (101)].

- К.: Укр. пропілеї, 2015. – С. 312-315). Вперше надруковано: Кооперативна зоря. - 1919. - № 4-5. - С. 60-65.

² У січні 1919 р. М. Туган-Барановський був призначений радником Української дипломатичної місії у Франції, але несподівано помер дорогою до Парижа. Див. докладніше: ЕІУ. – Т. 10. – С. 172–173.

³ Генеральний Секретаріат – перший український уряд, утворений після проголошення І Універсалу УЦР 15 (28) червня 1917 р. Існував до 22 січня 1918 р., коли ІV Універсалом УНР була оголошена суверенною державою. М. Туган-Барановський подав у відставку з посади у листопаді 1917 р.

⁴ Українська партія соціалістів-федералістів сформувалася (а точніше, реорганізувалася на підставі дореволюційної УДРП, що в 1908-1917 рр. входила в ТУП) у квітні-червні 1917 р. Див.: Іваницька С.Г. Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог Української партії соціалістів-федералістів // Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці: зб. науке праць та документів. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2016. - С. 33-63. Див. також прим. 26 до документа № 40.

⁵ Українська Академія наук (УАН) була заснована у листопаді 1918 р. М. Туган-Барановський був одним з 12 перших дійсних членів (академіків) новоствореного наукового закладу. Його було призначено до Відділу соціальних наук (кафедра теоретичної економії). Див.: Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук (Нарис історії). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 14.

⁶ «Довго йшов я та й прибився до рідної хати» – рядки з поеми П. Куліша «Настуся» (з присвятою Івану Пилиповичу Хильчевському): «Як з тобою ми зустрілись / На шляху широкім, / Ти заглянув мені в душу / Своїм добрим оком / І порадив мене щиро, / Куди прямувати. / Довго йшов я, та й прибився / До рідної хати».

⁷ Економічний марксизм – концепція соціального розвитку, яка головною рушійною силою прогресу вважала економіку (економічний детермінізм), а розвиток продуктивних сил визначальним фактором соціальних змін. У Росії прибічників цього вчення називали «легальними марксистами» або «економістами».

⁸ Так у тексті. Н. Ленин, як і Ільїн – псевдоніми В. І. Леніна (Ульянова).

⁹ «Освобождение» – журнал російських лібералів, який виходив у 1902–1905 рр. у Штутгарті та Парижі. Всього вийшло 79 номерів. П. Струве був редактором журналу.

¹⁰ Про імперіалізм П. Струве свого часу багато писали українські публіцисти, зокрема, й С. Єфремов (див.: Єфремов С. З нашого життя [Про П. Струве] // Рада. – 1912. – № 23, 28, 34, 46; Єфремов С. На текущие темы [Противоукраїнська кампанія і П. Струве] // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 2; Єфремов С. Од Струве до Щоголева [Еволюція «Русской Мысли»] // Рада. –

1913. – № 80; Єфремов С. Достукався [Про П. Струве] // Нова Рада. – 1917. – № 166). Сучасна російська історіографія, схоже, саме ці погляди колишнього марксиста піднімає на щит (цитуюмо мовою оригіналу): «В 1912 г. он вступил в жесткую полемику с идеологами украинского сепаратизма и их “адвокатами” из леворадикальной среды. С помощью исторических, культурологических, языковедческих аргументов он старался доказать, что “самостийность” Украины, переход ее на собственный государственный язык скажется весьма отрицательно на уровне ее культуры, если она отделит себя от общерусской культуры, частью которой всегда была» (Балуев Б. П. П. Б. Струве как историк (к постановке вопроса) // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 123).

¹¹ «Червоний імперіалізм» – ця теза С. Єфремова знайшла розгорнутий і переконливий аналіз у ґрунтовному дослідженні В. Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3-х кн. – К.: Темпора, 2013.

¹² «Мир Божий» – щомісячний літературний, політичний науково-популярний журнал, видавався у 1892–1906 рр. у Петербурзі. У 1906 р. одержав назву «Современный мир».

¹³ «Русское богатство» – щомісячний літературний, науковий і політичний журнал, видавався у 1876–1918 рр., спочатку в Москві, згодом у Петербурзі. З 1893 р. – орган ліберального народництва.

¹⁴ «Объединительні окуляри» – іронічна характеристика світогляду тієї частини інтелігенції, яка всі проблеми оцінювала з точки зору інтересів «единой и неделимой России» (Російської імперії).

№ 38

[Ст.]: Серед білої ночі¹

Всі нариси, що увійшли до книжки П. Стебницького, були свого часу вже надруковано в періодичних виданнях, здебільшого – oprіч перших і останніх – у давній «Раді»¹ ще перед війною та революцією. Тепер читач залюбки ще раз перебіжить їх, зібрані до купи в цій невеличкій, чепурненько – як на наш час – виданій книжці.

Невеличка книжка ця містить у собі статті, написані протягом цілих дванадцяти років. І це oprіч кількох белетристичних спроб, здається, мало не все, що написав Стебницький, якщо не лічити сюди «Украинской Жизни»². Скупий з його письменник. Не часто озивається він до громади з своїм

¹ 854. Петро Стебницький (П. Смуток) – **По-між двох революцій**. Нариси політичного життя за р. р. 1907–1918. Видання Т-ва «Час». Київ, 1918. Стор. 287. Ц. 9 гривень.

словом... І перечитуючи ще раз нововидану його книжку, ще раз і пожалкуеш на автора за цю скупість, за те, що мало пише й рідко він озивається. Зібрані бо в одній книзі, цікаві нариси д. Стебницького³ роблять далеко дужче вражіння, ніж розкидані по періодичних виданнях на протязі дванадцяти років.

Потужний розум і логіка, певний і видержаний до дрібниці світогляд та оригінальність думки – ось перше, чим звертають на себе увагу нариси д. Стебницького. Хоча б про що заговорив автор, він потрапить сказати своє слово і так, як не говорять інші наші публіцисти. До того ж глибоке переконання водить рукою Стебницького, і з переконання цього не збиває його навіть той скепсис, що раз у раз визирає з сторінок цієї книжки й видимо лежить у вдачі самого автора, озиваючись гострим слівцем, дотепною аналогією чи образом. Це бо не старечий скепсис, що роз'їдає все, до чого [що]йно доторкається й спроможеться хіба на самі порожні блискучки, – ні, це той діяльний сумнів, що ставить сам собі перешкоди на те лиш, аби, перекинувши їх, тим краще свою позицію перевірити. Коли до цього додамо ще прекрасну, строгу, але zarazом часто блискучу й образну мову та чистий, благородний стиль, то зрозуміємо, чому ці давні газетні нариси з таким інтересом читаються і в книзі та ще за обставин, цілком одмінних од тих, що їх колись викликали. Це з тієї категорії газетна публіцистика, що переживає злобу дня й високо стоїть понад ті ефемериди⁴, які гинуть разом з газетним аркушем, що на йому були надруковані.

Змістом своїм книжка Стебницького одбиває ті часи, до яких належать поодинокі нариси: добу боротьби й надій (1907 р.), повільного пригасання їх (р. р. 1908–1909), глухі часи (1910–1914 [р]р.) нарешті хвили революції (1916–1918 [р]р.). Знайдемо тут одгуки на всі більшої ваги питання, що хвилювали за цей час верхи української інтелігенції: Державна дума, федерація, стосунки до сусідів, основи культурної роботи, політичні позиції, суперечност в становищі українства, – все це і багато інших справ знайде читач в освітленні вдумливого публіциста. Але над усім, можна сказати, горує думка про непевність, текучість, можна сказати – безглуздя громадського життя в Росії, отого «російського поступу»: усе одно якого, царського чи революційного. «Іншим часом мені здається, – писав д. Стебницький ще р. 1907-го, – що у нас тепер над всею державою стоїть-мигтить петербурзька біла ніч. Не ніч – не день. Все непевне, не настояще. Ніде не видно простого, звичайного

людського життя. Ніхто не бачить своєї певної стежки... Ні день, не ніч; світає – не розвиднюється; силкується – ніяк не зійде сонце» («Біла ніч»). Публіцист знає і передбачає той справжній день, коли «буде колись кінець цьому часу одплива... Знов помалу дрібними хвильками почне набігати на беріг море громадського настрою. Знов на безмежнім водянім обширі гратимуть білі зайчики, зашумлять під вітром високі, неспокійні хвилі і вкриють під собою той бруд, те каміння, що тепер чорніє на оголенім дні. І знов залунають сміливі голоси справжніх громадян, заговорить з новою силою правда життя, замовкнуть її вороги» («По одпливі»). Так промовляє логіка життя до щирого переконання публіциста, але скептична вдача його зараз же намалює таку картину розкладу й гнилизни, як у тій розмові – автор любить розмовну форму і вміло з неї користується – про «єдину неділиму» з мало не безнадійним прогнозом про будучину того Великого Молоха⁵, що звався Росією. Треба сказати, що дійсність блискучо цей скептицизм автора виправдала. «Мимоволі спадає на думку, – писав д. Стебницький перед самою революцією, згадавши про ознаки тодішнього безладдя, – що це «Петроград»⁶ несе кару за історичні гріхи «Петербургу» («Петроградський клопіт»). І от як прийшла вже розплата за гріхи, як одмінились форми політичного життя, то виявилось, що коли «покопирсати зверху оту республіку – побачимо, що суть російського життя – та сама, бо править тим життям той самий «расейський» чоловік, якого вдача складалась тисячу літ і за півроку перемінітись, розуміється, не могла» («Мозок Росії»). І слідом, у нарисі «Російський сфінкс», д. Стебницький дав глибоку характеристику тієї вдачі та її наслідків, найкращу в книзі й місцями піднесену до справжнього пафосу, що в небагатьох словах зумів дати блискучий синтез тисячолітньої історії. «Велика, безмежна країна, яку можна вважати за шосту частину світу. Тисячу літ вона безупинно зростала – стільки ж активно, через войовничу політику, скільки пасивно, внутрішнім таємничим процесом, як росте хліб на дріжжах, або цвіль на хлібі». І от виросла... «Споконвіку це була стихія, перейнята безупинним хімічним процесом в її нетрях. Вона ворухилась, жевріла, горіла, застигала, знов розпливалась од внутрішнього жару. Вона випускала з себе барвисті пухирі й баньки, що, подержавшись якийсь час на розтопленім поверсі, лускали й зникали без жадного сліду. Вона шумувала й кипіла, вкривалася піною, знов утихомирювалась, холонула до нового

напливу таємничої, природної сили. Вічний рух бурхливого моря з паузами поверхової тиші, під якою все ж крилось те саме життя великої, несвідомої себе стихії». Так вона й не вийшла з цієї стадії – навіть тоді, коли створила могутню з погляду, всесвітню державність: «Зверху закована в блискучу зброю, а в середині повна гною... На причілку напис – «третій Рим»⁷, а насправжки – тисячу літ нечищена овеча кошара». Все тут повно суперечностей: «Примітивні форми життя – байдужність до свого безмірного приниження... Містичні мрії про посмертне раювання – поруч дрібний егоїзм, буденні інтереси кишені та шлунку... Одвічна неволя, звичка до безмежної опіки – земної й небесної – виробили в тім народі рабську психику, дали йому рабську історію і рабський світогляд: досить в житті інтересу на сьогодні; воно не варте втрати енергії, хіба з примусу. І з народу стала людська отара: поти добре, поки є під писком травиця, а нема – то можна перейти десь далі. Та можна й не шукати кращого: як буде треба, то й вівчарі переженуть пугою, аби було вільне місце»... А в результаті – «Темнота й апатія низів і активна державність над ними. На широкім просторі мертвої Сахари⁸ – велетенська піраміда з царським гробовищем і скарбами в середині, з Мономаховою шапкою⁹ та двохоловим орлом зверху»... І коли старий лад, до краю зогнивши, нарешті завалився, то з Росією сталось те, що буває з стародавньою мумією: «тільки хвилину видержує на свіжій повітрі, а далі відразу розсипається цвіллю і порохом, в якому не пізнати ні форми, ні фарб колишньої Росії». І автор закінчує цей центральний свій нарис страшним образом, що його довелось йому бачити в одному великоруському місті: пам'ятник найбільшому російському поетові, але *без обличчя*, бо всі риси лица збито, зтерто й гладко вишарувано невідомим вандалом, що, мов на сміх, лишив самі тільки типові пушкинські бурці¹⁰. «Це щось страшне, символічне, – додає до цього справді страшного образу д. Стебницький. – Це аналогія московській лайці на саме святе для людини. Це прокльон від народу його власній історії, його власній культурі, його рідному краю. В велику історичну хвилю прокинувся цей придушений засліплений народ – і показав своє обличчя».

Події революції, власне другого її фазиса, того безнадійно сірого, коли «всіх рівняють по найгіршій мірі, а не навпаки – по кращій» («Серед здобутків революції»), дає авторові найвимовніші ілюстрації до того страшного символічного образу безликого Пушкіна, і не дурно може книжка кінчатися

діалогом «На пожарині», де на сцені маємо «переливчастий відблиск (од пожежі) на небі» та «гучні вибухи канонади»... Це вже цілком сьогоднішня сучасність, як сьогоднішньою сучасністю одгонить каяття героя цього нарису, українця, за його спроби помирити якомось інтереси рідного краю з інтересами того Молоха, що невпинно смоктав із його живу кров. Бо можна сказати слідом за д. Стебницьким, що коли «Петроград» поніс кару за історичні гріхи «Петербургу», то і відроджений ніби Петербург, Петербург червоний анітрохи не спокутував тих історичних гріхів свого діда, отого царського Петербургу. Одмінився напрям – методи лишилися старі, наслідки також старі: «стоїть, мигтить петербурзьська біла ніч» – правда, червоною загравою кривавих подій залита. «Не ніч – не день»... А щось несвітленне й дике – жахлива пересторога для всього світу.

Я не збираюся в цій замітці вичерпати багатий зміст книги д. Стебницького, прослідивши один тільки, скажу так, епізод з неї, щоб показати, що читач не пожалує, коли сам її перечитає. Ясність, прозорість і тверезість думки, прикмета прекрасних нарисів д. Стебницького, особливо потрібні за наших днів, коли ідейну «шатость» введено в систему, коли все гине в скороминущих хвилях тієї принципіальної «шатости». Писання публіциста, що мав хорошу школу думки й стилю, можуть читачеві за таку ж школу послужити.

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1269–1274.

¹ «Рада» – єдина в дореволюційній Росії щоденна українська громадсько-політична газета ліберально-демократичного напрямку. Виходила у Києві з вересня 1906 р. до 20 липня 1914 р. на кошти Є. Чикаленка та за матеріальної підтримки В. Смиренка, В. Леонтовича, П. Стебницького. С. Єфремов входив до складу редакції газети. Про П. Стебницького див. примітки до документу № 5.

² «Украинская жизнь» – літературно-науковий і політичний щомісячний журнал, друкувався у Москві російською мовою. Редакторами були О. Саліковський та С. Петлюра. Серед авторів – С. Єфремов та П. Стебницький. Останньому належало близько 15 публікацій у цьому журналі.

³ Статті з книги, яку рецензує С. Єфремов, увійшли до збірника: Стебницький П. Вибрані твори / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтен-

ко. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.: іл. Читач може переконатися, якими пророчими виглядають спостереження, думки і висновки автора майже зі столітньої відстані, поміркувати над тим, як безпомилково у своїй статті С. Єфремов виокремив найважливіше, що варто знати про Росію.

⁴ Ефемериди – тут: новини, що швидко забуваються, одноденки.

⁵ Молох – фінікійський бог сонця, вогню і війни, йому приносили людські жертви; у переносному значенні: символ жорстокої, нещадної сили, яка вимагає кривавих жертв.

⁶ З початком Першої світової війни столицю Російської імперії перейменували на «Петроград» замість «Санкт-Петербург», бо ця остання назва звучала надто вже по-німецьки.

⁷ Концепт «Москва – третій Рим» з'явився у XV ст., але значення духовно-політичної «скрепи» (як нині прийнято говорити у сучасній Росії) набув пізніше, коли Росія заявила претензії на спадкоємство Візантії («Другий Рим») і приступила до реалізації імперської програми.

⁸ Сахара – пустеля в Африці, найбільша в світі.

⁹ Шапка Мономаха – корона російських великих князів, символ самодержавства, виготовлена у Центральній Азії у XIV ст., однак на зламі XV–XVI ст. поширилася легенда, що нібито візантійський імператор Костянтин Мономах прислав шапку/корону у подарунок Володимирі Мономаху.

¹⁰ Бурці – бакенбарди.

№ 39

[Рец.]: *Кониський-Перебендя О. Я.*¹ **Твори**, ч. 1. З передмовою В. Чередниченко². «Просвітянська книгозбірня», № 3. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава, 1918. Стор. 104. Ціна 1 к. 10 коп.

Це видання має на меті чисто просвітницькі завдання, не претендуючи ні на повноту, ні на якийсь певний план. Отже, з цього погляду й мусимо підступати до його оцінки: не твори письменника рецензувати, бо вибір не дає для цього матеріалу, а виконання просвітніх завданнів видавництва.

У книжці маємо три вірші й два оповідання покійного письменника³. Оповідання і вірші взято гарні, з найголовніших у Кониського, хоча – звісно – не знати, чому взято саме ці, а не інші. На жаль, відповіді на це не дає не тільки сама книжка, але й додана до неї передмова – найслабше в ній місце. Автор передмови пробує і біографію письменника розказати і дати характеристику його письменської

1920 рік

№ 46

[Рец.]: Дорогою шукання

В нашому красному письменстві часів війни та революції¹ кидається в вічі одне цікаве і з першого погляду мало зрозуміле з'явище. Тоді як віршова парость його досить буйно розгорнулася й появила цілу, можна сказати, фалангу будь-щобудь помітних заступників – у прозовій не завважимо майже ніякого руху. Не без прозаїків, звичайно, але... сіро якомсь тут і навіть на людей убого, не пригадаєш жадного ймення з таким безперечно власним обличчям, як у сфері віршової літератури, напр., П. Тичина. Залежить це од загального духу часу – і мене особисто мало тішить добрий урожай на віршовників, особливо коли його поставити поруч з засухою на прозаїків. Перевага пишної «мови богів» над скромною прозою характеризує або початковий період письменства – тоді вона свідчить про буяння, хоч може й наївне та недовершене, молодого духа – або ж добу втоми і знесилля, – і тоді вона виявляє занепад, вичерпання, той літературний *decadence*², що не так про шукання свідчить, як про рафіновану вишуканість. Помічено, що всі періоди занепаду, між іншим і літературного, позначалися розростом, хоч і не завжди розцвітом віршованої літератури. «Переоцінка цінностей» у письменстві, як і скрізь, починається здебільшого з формальної сторони, з техніки, вона ж у віршовій сфері дає для «революцій» далеко більш в'ядчного ґрунту, ніж у прозовій: тут нема як похизуватися такими звуковими комбінаціями та ефектами, як у вірші; тут не можна самою формою надолужувати; тут, нарешті, сама техніка не спокушає такими принадними труднощами, перемагання яких часом обертається в фокусництво. Менш блискуча – то менш і принадна це форма в ті часи, коли на всякі блискучки такий попит зринає великий. Отже, зазначене з'явище, на мою думку, свідчить, що наша «літературна революція» одбувається поки що чисто формальним способом, зверху і зглибока не зачепила ще літературного ґрунту,

дагував сільськогосподарські журнали у Харкові та Києві. З середини 20-х рр. зосередився на творчій роботі. Заарештований у справі сфальсифікованої «Спілки визволення України». Потрапив до числа 45 підсудних на сумнозвісному процесі СБУ, що проходив у Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 р. М. Івченка визнали умовно засудженим і звільнили з-під варти. Творчо працювати після пережитого він не зміг, виїхав на Кавказ, де працював агрономом, а потім викладав англійську мову в сільськогосподарському інституті. У 1939 р. його рідні отримали телеграму, що М. Івченко помер від зараження сибірською виразкою. Реабілітований посмертно. Див.: Мельник В. «Увесь задуманий і філософічний» // Івченко М. Робітні сили. Новели, оповідання, повісті, роман. – К.: Дніпро, 1990. – С. 5–24; Письменники Радянської України: 20-30 роки: нариси творчості. – К., 1989. – С. 360–382; Мельник В. Це був ніжний лірик: [М. С. Івченко, уродженець Прилуцького пов. Полтав. губ.] // Україна. Наука і культура: щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 294–300; Філатова О. Творчість Михайла Івченка: проблемно-стильові домінанти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2000. – 19 с.; Акулова Н. Ю. Особливості інтерпретації творчості М. Івченка в сучасному літературознавстві // Питання літературознавства. – 2007. – Вип. 74. – С. 245–254.

⁵ С. Єфремов іронізує тут і далі в рецензії з приводу того, як пам'ять підвела письменника. Хоми Фівейського ніколи не існувало, на відміну від видатних європейських теологів Хоми (Томаса) Аквінського й Хоми (Томаса) Кемпійського. Василь Фівейський – герой повісті Л. Андреева «Жизнь Василия Фивейского» (1903 р.), яка була визнана свого часу видатним літературним явищем. Див. докладніше: Русские писатели: Биобиблиографический словарь: [в 2-х т.] / Редкол.: Б. Ф. Егоров и др. Под ред. П. А. Николаева. – М.: Просвещение, 1990. – Т. 1: А–Л. – С. 33.

⁶ Тут йдеться про твори письменників, що віддавали перевагу натуралістичним описам, еротичним сценам, чого не сприймав С. Єфремов. Досить різко він висловився з цього приводу в статті «На мертвой точке (Заметки читателя)» (Киевская старина, 1904, кн. 5, 6). Републікація: Єфремов С. Вибране... – К.: Наук. думка, 2002. – С. 56–100.

№ 47

[Ст.]: Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги

Чорносотенна реакція, що руїнницькою хвилею набігла була на Україну минулої осені¹, жодної не проминула сфери життя і на кожній лишила по собі товстий шар брудного намулу. Скрізь девізом її було – назад. Назад до того блаженного часу, коли жменьці царських посіпак вільна воля була на все,

коли народні маси вважано лиш за прогній для пишання верхів і волю перших ні за що ставлено, а законом були примхи того чи іншого помпадура², коли, одно слово, «сердито рыскал зверь, а человек бродил пугливо»³. Денікінщина проробила на очах у нас репетицію повної й безоглядної реставрації, і бардам її, як от В. Шульгинові⁴, увижався вже «хтось» – «в короне царской» ... Справді лишалось хіба традиційним способом укоронувати той «істинно-русский» лад, що завели були старорежимники, «бывшие» люде, – та за цим певне діло й не стало б, як не спинилось воно перед нерозбірливим руйнуванням усього, що було не до смаку тим «бывшим людям», які на мент один почули себе знов необмеженими господарями в житті. Тупа, завзята злість їх, тріумфуючи хвилеву перемогу, часто оберталась туди, де не сподівалась зустріти озброєну одсіч, – туди навіть найчастіше: момент одсічі раз у раз чи не найбільш важить у реставраційних заходах. Почавсь похід на культуру, найперш в одіозних⁵ щирому чорносотенству українських формах. Одним з найяскравіших та найвиразніших епізодів цього антикультурного походу новітнього вандальства була карна на книгу українську експедиція⁶.

Інакше, як карною експедицією, того епізода не можемо назвати. Уважаючи, що їхне зверху і назавжди, люде цілком розперезалися і перестали оглядатись навіть на ту досить проблематичну пристойність, якою все-таки силкувалися були попередю свої вчинки притрусити. В справі з книгою, в цих нових позвах, що одразу розпочала з українством реставрована «єдина неділима» – може найвиразніше одбилася справжня суть того «возрождения России», за яке вхопились були всякі перелякані людці. І як сонце в манісенькій краплині, так у вчинках до того невідомого чиновничка Будиловича одбилась уповні ціла система оновленої по рецептам Шульгинів з Савенками⁷ Росії. Новий Index Prohibitorum Librorum – реєстр заборонених книжок – це нехай і найменша матеріальна шкода од Денікінщини, але з культурного погляду таки – сміливо кажу – пам'ятник нерукотворний, що від його просто не могла кращого лишити по собі чергова чорносотенна згряя на Україні. Нижче читачі знайдуть той скромний пам'ятник у повній його красі, навіть за належними підписами, а тепер нагадаємо фактичну сторону справи.

Вже 8-го вересня українські газети подали звістку про наскок на колишню книгарню «Киевской Старинь»⁸, що переїшла в посідання до видавничого кооператива «Книгоспілка»⁹.

Од невідомої до того нікому «Комиссии для сбора военно-исторических материалов освободительной войны от большевиков» зайшов якось до книгарні якийсь панок і почав вимагати, щоб книгарня негайно віддала йому «большевицьку» і взагалі «антигосударственную» літературу, погрожуючись за неслухнянство «государственной стражей» («Рада»¹⁰, ч. 6). На перший погляд було цілком неясно, що має тут чинити озброєна державною вартою комісія з таким довгим і нечупарним назиском; спочатку здавалось це не більш, як сепаратним наскоком занадто ретельного чорносотенного охочекомонництва. Подавши переказану тут звістку, українська газета згадала про прокуратуру і радила їй «зацікавитись цим інцидентом і посадити панів з такими “воєнно-історическими” примхами на належне місце» («Рада», ч. 7). Навіть «Києвлянин»¹¹ спершу одпекувався був і одхрещувався од цієї справи й назвав «самочинним» хазяйнування в книгарні невідомого нікому цензора. Але коли представники книгарні подалися до самої комісії, то по розмові з головою її, Будиловичем, раптом інша стала картина. Трохи згодом пан Будилович виступив навіть у пресі з офіційною полемікою, і тоді вже кожен міг переконатись, що прокуратурі тут нема чого робити і не «самочинно» діє пан Будилович. Виявилось, що вже 31 серпня приказом – правда, неопублікованим – військового губернатора за № 20 видано літературу «на поток и разграбление» п. Будиловичеві. От що між іншим читаємо в тому історичному, коли хочете, документі:

«Комиссии в лице помощника председателя Б. А. Будиловича и чинов, им уполномоченных, предоставляется право производить сбор всякого рода военно-исторических материалов, осматривать бывшие советские учреждения, а равно архивы, музеи, библиотеки, фотографии, типографии, книжные, фотографические, художественные склады и магазины, делать в них выемки предметов и материалов для Всероссийского Военно-Исторического Музея и *принимать меры к уничтожению противогосударственной литературы*» («Промінь»¹², ч. 14).

Відповідно до цього наказу й почав свою «роботу» п. Будилович.

Син відомого професора-україножера¹³ й сам на час війни агент контррозвідки¹⁴, Будилович знав, куди обернути свій подвійний нюх. Той нюх привів його на Безаківську¹⁵ вулицю до найдавнішої української книгарні, де, на думку чина

контррозвідки, що волею військового губернатора призначений був українській книзі за Вольтера¹⁶, було найбільш «напечатаных на немецкие деньги (!) противогосударственных изданий большевицкого и самостийнического направлений», як поясняв сам д. Будилович в прецікавому листі, що надрукував згодом «Промінь» (ч. 14). А втім спеціально-родинні риси й антипатії цього літературного Трефа¹⁷ виявилися в тому, що нищено самі українські книги. До «большевицьких» виданнів черга чи не дійшла, чи може й не мала дійти...

З першого ж погляду («глазомер, быстрота и натиск!»)¹⁸ орлім оком своїм Будилович вибрав із українських книг і призначив на знищення 118 назв, «перечитавши» їх за одну ніч! З довгого реєстру засудженої літератури видно, що саме спиняло на собі освічену увагу колишнього контррозвідчика й професорського синка. Питання державності України, національні справи не тільки в межах бувшої Росії, а й у «союзників», республіканський лад, аграрна справа, популяризація історії, антимілітаризм, а також деякі спеціально-одіозні особи, як гетьман Мазепа – все це мало бути повернено на попіл. Траплялось контррозвідчному орляті й очевидно переборщувати, і деякі книги пощастило потім одборонити, – напр., Огієнка «Вчімося рідної мови», або Садовського «Спомини з російсько-турецької війни», чи Юркевича «Сучасні сільські малюнки». Але це крапля в морі. Більшість, бо 99 назв таки засудив Будилович, забрав і кинув у піч... З розмови представника книгарні з Будиловичем виявилися дуже цікаві подробиці того, як цей достойний агент своєї власті розуміє надану йому місію й чим свої присуди над книжками мотивує. Так, skonфіскувавши цілу низку книжок, виданих за царської ще цензури, Будилович пояснив це тим, що «вони підготували революцію 1917 р.». Конфіскаату книжок про єврейську справу оборонено сентенцію: «жиди й так багаті, а ви ще їм хочете допомагати». «Ніякі аргументи, – писав у «Проміні» д. М. Л.¹⁹, навівши список засуджених книжок, – не могли переконати д. Будиловича в тому, що ці книжки нічого протидержавного в собі не мають. Він твердо стояв на тому, що про Ів. Франка є досить багато писань, так що «виемка» одної книжки (Заклинського) справі не пошкодить; що брошура Капельгородського («Українці на Кубані») образлива для кубанців; що історія Коваленка дуже вредна

книжка. Не допомоглося навіть з аргументом про логічну суперечність у вчинках д. Будиловича, який заборонив історію Коваленка в той час, коли не забороняється історія Грушевського» («Промінь», ч. 3). Правда, і на це Будилович мав свій контраргумент. Він спершу заявив був, що й історія Грушевського тієї ж варта долі, і коли він до якогось часу перші три томи її помилював, то «тільки через те, що вони уявляють з себе значну літературну і наукову цінність». Чисто тобі отой Щедринів вовк: «а може... ха-ха... я тебе і помилюю»²⁰... Сиди, значить, тремти і дожидай своєї долі.

Ця непохитність денікінського агента коштувала українській літературі, як показує офіційний документ, 40543 примірників книжки; *поки що*, на перший раз, сорок тисяч, бо Будилович добирався вже й до інших українських книгарень. Може бути, що деякі назви, які були на складі тільки на Безаківській, знищено цілком і до останнього примірника¹. І це в той час, коли кожна друкована сторінка розцінюється, як скарб, коли справжній чувається голод на книжку. Але хіба це болить людям, що мали на увазі саму лиш реставрацію, що нищили не тільки революційні придбання, але й те, що, на їх думку, «підготувало революцію!» Тут справді всякі аргументи зайві й оцінка великої мороки не вимагає.

«Опираясь на сочувствие старых добровольческих частей и воскресающих полков бывшей Русской Армии, – так писал у своему листі до редакції «Проміня» д. Будилович 30 вересня, – Комиссия считает не соответствующим своему достоинству отвечать на клеветнические выпады агентов Петлюры и Бронштейна²¹» («Промінь», ч. 14). Ось коли було вимовлено відповідне слово... Маємо військову силу – то й робимо, що хочемо, і чхаємо на всіх і все. Правда, химерна доля була собі таки трохи пожартувала з такої спрощеної ідеології. Саме бо в той час, коли ці одверто-цинічні рядки дійшли до читача, автор їх певне трусився під дощем десь за Дарницею: якраз на Покрову підпору²² д. Будиловича було виперто з Києва і його роботу припинено. Це була дуже

¹ Цього власне й домагався Будилович. Деякі книжки забрано в одному примірнику. Коли Будиловичеві сказано, що ці останні примірники призначено для національної бібліотеки, то він відповів: «моя місія знищити книгу цілком, а ви хочете віддати її туди, де з неї кожен може тиме користуватись». Так і згадується класичне зітхання «собразь бы книги все да сжечь». Сучасні Скалозуби це зітхання старих часів змогли допровадити до життя.

промовиста пересторога, хоч вона одбилася потім не так на поході проти української книги, як на його темпі.

Я вже сказав, що інакше, як похід, як карну експедицію на українську книгу, цей епізод розцінювати не доводиться. Ніякої правової мірки, хоча од права дуже любили аргументувати денікінські публіцисти, прикладати не годиться. Жодного розуму теж відшукати не можна. Просто допались старі капостники й шибеники на мить до власті й використали її на те, щоб присутність свою новими капостями й мерзотою означити. Характерно, що не вважаючи на кивання в бік «агентів Бронштейна», карна експедиція Будиловича обмежилась на самій українській літературі. Ще характерніше може те, що російська преса і російські круги цілком замовчали й не обізвались нічим на хазяйнування на очах у них карного загону Будиловича. Це показує, з одного боку, куди власне націлено було удар ретаврованих капостників, а з другого – малює принадно й перспективи «оновленої» їхньою роботою «єдиної-неділимої» Росії – Росії цензури, контррозвідників, баранячого рога й Кузькиної матері, – тієї Росії, в якій так часто лунали милостиві слова праволюбного вовка: «А може... ха-ха... може я тебе ще й помилую»...

Список книжок, конфіскованих в книгарні «Книгоспілки» і спалених агентами Добармії.

1	Портрет гетьмана Ів. Мазепи (ви[й]нято з «Альбома історичних портретів», вид. 1909 р.).	2061
2	Боротьба за землю і волю.	5
3	Бочковський [О. І.] Поневолені народи царської імперії.	30
4	Відозва Укр. Державного Союзу до німецького народу.	145
5	Вибір статей з Л.-Н. Вістника за 1911 р.	1
6	Винниченко [В.] Солдатики [«Солдатики!»].	322
7	Височанський [П. Ф.] Чи варто нам жаліти за царями?	11
8	Волховський [Ф. В.] Як мужик попав у ярмо.	593

9	Інструкція для військових агітаторів.	52
10	Історія українського народу.	1
11	Гаврильченко. Співець в стані укр. республік. війська.	161
12	Гетьман Іван Мазепа, борець за волю України.	3612
13	Годі нам бути в ярмі у чужинців.	809
14	Головко [П.] Який державний лад му- сять бути.	526
15	Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали.	120
16	Грушевський М. Україна і Росія.	673
17	Грушевський М. На порозі нової України.	83
18	Грушевський М. З біжучої хвилі.	246
19	Грищинський [П.] Пролетаріат паную- чих та пригнічених націй.	5
20	Г. С. Про автономію і федерацію.	1
21	Гумерус [Гуммерус Г.] Самостійна Фінляндія.	495
22	Д. Г. Ірландська республіка.	990
23.	Дикий. Які мають бути земельні поряд- ки в Росії.	3
24	Донцов [Д.] Історія розвитку укр. дер- жавної ідеї.	24
25	Донцов [Д.] Культура примитивизму.	2
26	Драгоманов [М.] Пропаший час.	2881
27	Єфремов [С.] Єврейська справа на Україні.	3
28	Заклинський [Р.] Ів. Франко як публі- цист.	882
29	Зразки судових актів.	4
30	Календарь Просвітний. Берестя.	14
31	Календарь Добродійного Т-ва на 1918 р.	692

32	Капельгородський [П.] Українці на Кубані.	342
33	Кащенко [А.] Тяжкий гріх.	629
34	Кащенко [А.] За що?	49
35	Кобилянська [О.] Юда.	37
36	Коваленко-Коломацький [Г.] Каїн і Авель.	240
37	Коваленко-Коломацький [Г.] Чим шкодять нам мазепинці?	1
38	Коваленко Гр. Українська історія.	6
39	Коваленко Гр. «В кривавім тумані».	460
40	Коваленко Гр. Оповідання з укр. історії.	4
41	Когут [Л.] Україна і московський імперіялізм.	33
42	Козлов [В.] Неволя.	710
43	Короленко [В.] Кінець царської влади.	306
44	Королівство Київське по проекту Бісмарка.	71
45	Костельник [Г.] Встань, Україно!	457
46	Котов [К.] На передодні війни.	1
47	Кропоткін [П.] Комунізм і анархія.	39
48	Левенко [В.] Чому ми хочемо самостійної України.	5910
49	Левенко [В.] Якої нам треба самостійної України.	72
50	Левитський. Вільна Україна.	21
51	Левитський. Сироти України.	9
52	Левитський. Сусіди.	46
53	Левитський. Український марш.	36
54	Липа Ю. Гетьман Іван Мазепа.	6

55	Липа Ю. Союз Визволення України.	1158
56	Лібкнехт [К.] Павуки та мухи.	149
57	Маєвський [І.] Загально-російські Установчі Збори.	1043
58	Маєвський [І.] Федерація і конфедерація.	936
59	Маєвський [І.]. Федералізм.	1100
60	Маєвський [І.]. Червоний імперіялізм.	1014
61	Майстренко [Ф.] В огні та крові.	22
62	Міхновський [М.]. Відносини до війни.	340
63	Михайленко. Визвольні маніфести рос. правительства	3
64	Назарук [О.] Суспільні класи.	1473
65	Островський [О.] Гетьман Ів. Мазепа	12
66	Полуботок, мученик за волю України.	111
67	Поляки і Євреї.	8
68	Піменова [С.] Постійне військо і народня міліція.	252
69	Програми і статuti укр. Партиї.	72
70	Рай [Л. Л.] Сучасне політичне становище в Індії.	606
71	Реннер. Проблема Сходу.	78
72	Різниченко [В. Ф.] Пилип Орлик.	22
73	Різниченко [В. Ф.] Про гет. Пилипа Орлика.	18
74	Рігмідін [Ричмидин В.] Рідні звітхання.	861
75	Робітнича справа в програмі Укр. правительства.	13
76	Ручка. Російські соціалісти і теперішня війна.	1
77	Русова [С.] Що то є авт.-федер. лад.	253

78	Русини [т]а москалі.	25
79	Саліковський [О.] Чого домагаються Українці.	193
80	Скварко [З.] Програма Нац.-дем. і радикальної партій.	393
81	Скоропис-Йолтуховський [О.] Табір полонених українців.	176
82	Стебницький [П.] Українська справа.	359
83	Стебницький [П.] Украина и украинцы.	181
84	Старицька-Черняхівська [Л.] Каїн та Авель.	188
85	Сьогобочний [Коваленко Г. А.]. Чим шкодять нам євреї.	37
86	Суд на Україні і його завдання.	251
87	Тищенко [Ю.] Хто такий Винниченко.	628
88	Труба [І.]. Державна казна.	120
89	Украинская Жизнь (Сборник I).	10
90	Уайльд [О.] Державність України ²³ .	1
91	Чого прийшли німці на Україну.	406
92	Чи є у нас по закону автономія.	1904
93	Шульгин [О.] Політика.	119
94	Ще не вмерла Україна.	60
95	Шадилов [О.] Економічна політика України.	20

Разом**40543**

Означенные в сем списке книги получили по уполномочию помощники председателя Военно-Исторической Комиссии Будиловича.

*В. Будень.
Сироштан.*

16/IX 19.

Подписи чиновников Буденя и Сироштана удостоверяю. Помощник Председателя Комиссии для сбора военно-исторических материалов освободительной войны от большеви-

ков.

Б. Будилович.

Опріч поданого списку, ще такі книги позначені були до конфіскації; їх не знайдено одразу в коморі книгарні, і книгарня зобов'язалась розшукати їх і дослати на знищення додатково.

96	Збірник пісень січових і патріотичних.	52	прим.
97	Козаччина.	696	"
98	Пісні вільної України.	9	"
99	Календарь Доброд. Т-ва на 1919 р.	24	"

Призначалися ще до конфіскації такі книги, але їх почастило одвоювати:

- 1 Альбом історичних портретів (з його вийнято лиш портрета Мазепи).
- 2 Байер М. – Соціалізація землі і земельна власність.
- 3 Грінченко Б. – Листи з України Наддніпрянської.
- 4 Грінченко Б. – На роспутті.
- 5 Грінченко Б. – Брат на брата.
- 6 Грінченко Б. – Як жив український народ.
- 7 Грушевський М. З політичного життя старої України.
- 8 Донцов Д. – З приводу одної ересі.
- 9 Єфремов С. – Як визволитися з бідности робочим людям.
- 10 Злобинцев – Автономія України.
- 11 Каутський – Національна держава, імперіялістична держава і союз держав
- 12 Огієнко – Вчімося рідної мови.
- 13 Різниченко – Батуринський шлях.
- 14 Різниченко – На могилі гетьмана Мазепи.
- 15 Різниченко – Смерть Мазепи.

- 16 Садовський М. – Спомини з російсько-турецької війни 1877–1878 р.
- 17 Самійленко В. – Україні.
- 18 Терниченко – Кривди українського хлібороба.
- 19 Юркевич О. Сучасні сільські малюнки.

С. Єфремов

Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3 (29–31). – Стовп. 73–80.

¹ Йдеться про період панування у Києві денікінців (денікінщина), який продовжувався з 31 серпня до середини грудня 1919 р., та сутність їхньої реставраційної політики. 16 грудня Червона армія здобула Київ. С. Єфремов добре усвідомлював справжню спрямованість білогвардійської влади. У сучасній українській історіографії висвітлюється «українофобство» А. Денікіна, що знайшло своє втілення й у ставленні його адміністрації до української культури та книг. Див. докладніше: Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник) та інші. – К.: Наукова думка, 2012. – Кн. 2. – С. 438–441; Бойко О. Життя Києва під владою білогвардійців (жовтень – грудень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: НАНУ; Інститут історії України, 2012. – Вип. 7. – С. 272–292; Її ж. Українське життя у Києві під владою білогвардійців (1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції... – К., 2012. – В. 8. – С. 142–163. Щодо реакції київської громадськості на примусове вилучення українських книжок, Олена Бойко зазначає, що Комітет охорони пам'яток історії та культури, який існував при УАН, а тепер був переданий університету Св. Володимира, неодноразово захищав інтереси українців перед денікінською владою, зокрема виступив за збереження бібліотеки при УАН та виділення для неї приміщень. Він також засудив діяльність комісії Б. Будиловича, яка ухвалила вилучити з крамниць та бібліотек за «протидержавний зміст» біля 70 назв українських книжок. У телеграмі, надісланій до Ростова, комітет вказував, що до списку «протидержавної» літератури потрапили твори С. Єфремова «Єврейська справа на Україні», В. Короленка «Конец царской власти», Н. Григорієва «Історія українського народу» та інші видання, у яких не було нічого «самостійницького», і навіть новела В. Винниченка «Солдатики», у якій йшлося «про сумну селянську долю у дореволюційній Росії» (Бойко О. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 124–125). Принципово інший аналіз політики режиму А. Денікіна в Україні в 1919 р. подається в сучасній російській історіографії. Підсумовуючи політику «білих» в українському питанні, О. С. Пученков фактично солідаризується з А. І. Денікіним, який писав, що «українське питан-

ня» зовсім не мало такого значення, яке йому надано було згодом при з'ясуванні причин невдач Білого руху на Півдні (Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина. – СПб.: Полторацк, 2012. – С. 157–183). Детальніше: Демченко Т. П., Іваницька С. Г. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К: Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Вип. 11. – С. 228–262. В додатку з коментарями надрукована стаття С. Єфремова «Карна експедиція».

² Помпадур – (від прізвища фаворитки французького короля Людовіка XV) – адміністратор-самодур.

³ «Сердито рыскал зверь, а человек бродил пугливо» – правильно: «Когда свободно рыскал зверь, / А человек бродил пугливо» – цитата із вірша М. Некрасова «Русскому писателю» (варіант прижиттєвої публікації) (Некрасов Н. А. Полное собрание сочинений и писем: В 15-ти т. – Ленинград: «Наука», Ленинград. отд., 1981. – Т. 2: Стихотворения 1855–1866 гг. – С. 266–267).

⁴ Василь Віталійович Шульгин (1878–1976) – російський політичний діяч, публіцист, за освітою правник. Відомий своїми націоналістичними поглядами, підтримкою російської монархії, антисемітизмом та українофобією. Після Жовтневого перевороту 1917 р. був активним членом і одним з ідеологів Білого руху. Докладніше див: Пученков А. С. Борьба с «украинством» в литературной и политической деятельности В. В. Шульгина // Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина. – СПб.: Полторацк, 2012. – С. 169–180.

⁵ Одіозний – ненависний, неприйнятний, вкрай неприємний.

⁶ Даний епізод описаний С. Єфремовим у статті «Наскок на книгу» (Рада. – 1919. – 23 (10) вересня). Див.: Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)... – Т. 2. – С. 365.

⁷ В. Шульгин (див. прим. 4 до даної статті) та журналіст А. Савенко – обидва депутати Четвертої Державної думи – вважалися головними ідеологами й лідерами чорносотенного руху в Україні, борцями з «малоросійським сепаратизмом» і «мазепіанством».

⁸ «Киевская старина» – російськомовний журнал у Києві (1882–1906), що друкував переважно українських авторів, українські сюжети та матеріали. У 1899 р. при редакції журналу було засновано українську книгарню. Див.: Палієнко М. «Киевская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 73. С. Єфремов писав про заснування книгарні: «Ще року 1895-го студентська молодь у Києві (пізніший “Вік”) мала невеличкий склад книжок на продаж, що містився в помешканні В. Доманицького, незабаром потому й редакція “Киевской старины” розпочала у себе, власне, в помешканні В. Науменка, торг українськими книжками – старими виданнями, що лишилися були в декого з громадян з 60-х і 70-х років, та новими, що почали тоді заходами Старої громади та молоді виходити. Року 1897-го згадана Всеукраїнська організація переняла на себе оту невеличку

книжну комору молоді й “Киевской старины” і одкрила під фірмою того ж таки журналу пам'ятну книгарню на Безаківській вул[иці] в Києві» (Єфремов С. В тїсних рямцях (Українська книга в 1798–1916 pp.) // Єфремов С. Вибране... – С. 174).

⁹ «Книгоспїлка» (Український кооперативний видавничий союз) – видавничий книготорговельний товариство у Києві у 1918–1920 pp., яке очолював М. Стасюк.

¹⁰ «Рада» – повернення «старої», довоєнної, назви газеті «Нова рада»; здійснювалося з метою зберегти пресове видання від переслідувань денікінців.

¹¹ «Киевлянин» – щоденна російська газета у Києві, виходила у 1864–1919 pp., мала заслужену репутацію «україножерної». У 1911–1919 pp. її редагував В. Шульгин.

¹² «Промінь» – див. примітку 10 до даної публікації. Нова зміна назви газети слугувала тій же меті.

¹³ Будилович Антон Семенович (1846–1908) - відомий російський мовознавець, славіст, професор Ніжинського ін-ту, Варшавського ун-ту, Юрївського (Дерптського) університету, публіцист, редактор газети «Московские ведомости». Популяризатор слов'янофільських ідей. Мав репутацію ворога українства. У 1892 р. призначений ректором Імператорського Юрївського університету. З 18 травня 1901 р. – член Ради міністра народної освіти, в 1905 р. – голова Особливої наради з питань про освіту іногородців. Під час революційних подій 1905–1907 pp. вступив до монархічної партії «Русское собрание», в 1906 р. став видавати «Окраины России». Наприкінці 1907 р. з ініціативи А. Будиловича та його однодумців зорганізувалось «Русское окраинное общество», завданнями якого були протидія сепаратизму й антиросійським настроям серед «іногородців». З 1 січня 1908 р. Будилович став редактором-видавцем газети «Московские ведомости», змінивши на цій посаді В. А. Грінгмута. Очолював Петербурзьке товариство опіки над Галицькою Руссю. Його праці охоче перевидають в сучасній Росії (напр.: Будилович А. С. Славянское единство / Сост., предисл. и примеч. Ю. В. Климакова / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2014. – 784 с.). М. Грушевський писав, що саме Будилович підготував реферат, в якому виступив проти «знесення» Емського указу 1876 р. (Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 493).

¹⁴ Будилович Борис Антонович (після 1870–1920) – за освітою філолог; співробітник «Славянских известий» (1914) (псевдонім – Б. Б.) (*Масанов И. Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Т. 4. – М., 1960. – С. 85), автор книжок «О необходимости включить всю Угорскую Русь в состав Российской империи» (Харьков: тип. «Мирный труд», 1914), «Чем был Корнилов для России» (1919). Його мати – Олена Адольфівна Добрянська (1855–1920), донька відомого громадського діяча з Австро-Угорщини Адольфа Добрянського, що був затятим москвофілом, так що навряд чи можна було чека-

ти, щоб його донька, зять чи онук мислили по-іншому. Б.А. Будилович - колезький секретар, перекладач розвідувального відділу штабу Південно-Західного фронту Добровольчої армії. Учасник 1-го Кубанського походу, з 8 жовтня до 4 листопада 1918 р. помічник начальника політичної канцелярії Головнокомандувача. У Катеринодарі ініціативна група, що складалася з Б. А. Сорокіна, Н. Н. Львова, Б. А. Будиловича, організувала Червоноруське товариство для пропаганди ідеї возз'єднання Червоної Русі (Галицької, Буковинської і Угорської) з Росією (див.: Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина. – С. 182–183).

¹⁵ Безаківська вулиця за радянських часів називалася «вулиця Комінтерна», нині – вулиця Симона Петлюри.

¹⁶ «За Вольтера» – алюзія до широковідомої фрази Скалозуба – персонажа комедії О. Грибоедова «Лихо з розуму»: «Ученостью меня не обморочишь, / Скликай других, а если хочешь, / я князь Григорию и вам / Фельдфебеля в Волтеры дам, / Он в три шеренги вас построит, / А пикните, так мигом успокоит». У примітці С. Єфремова процитована слова Фамусова з цієї ж комедії: «Уж коли зло пресечь: / Забрать все книги бы, да сжечь!».

¹⁷ Треф – це визначення ніяк не стосується Будиловича. Ймовірно, йдеться про якогось кримінального злочинця, авантюриста, з яким його порівнює Єфремов.

¹⁸ Тут С. Єфремов вельми іронічно перераховує принципи ведення бойових дій, свого часу сформульовані О. Суворовим.

¹⁹ Можливо, йдеться про Модеста Левицького, хоча криптонім М. Л., згідно покажчика О. Дея, використовувало 11 авторів (Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К.: Наук. думка, 1969. – С. 237).

²⁰ Щедринів вовк – цитата, яка так сподобалася С. Єфремову, що він нею і закінчив свою статтю, взята із казки М. Салтикова-Щедріна «Самовідданий заець».

²¹ Бронштейн – справжнє прізвище Л. Троцького.

²² Йдеться про релігійне свято Покрову святої Богородиці. Оскільки денікінці відмінили перехід на новий стиль (григоріанський календар), то виходить, що Б. Будилович виїхав із Києва 1 жовтня (н. ст.).

²³ Твори О. Уайльда (Вальда) українською мовою друкувалися за доби революції 8 разів (окремими виданнями або в збірках), але з подібною назвою він, звичайно, нічого не писав. Згідно з бібліографічним покажчиком книги із зазначеною назвою взагалі не виходило.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Перелік публікацій Сергія Єфремова в журналі «Книгарь», 1917–1920 рр.

1917 рік

1. Рецензія на книгу: «М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 1. – Вересень. – Стоп. 14–15.

2. Рецензія на книгу: «М. Залізняк, Самостійна Україна – не соціалістичне гасло?» // Книгарь. – Ч. 1. – Вересень. – Стоп. 16.

3. Рецензія на книги: «1) “Своя” мудрість. Катехізм Українця. Вид. т-ва Вернигора. Стор. 32. Київ, 1917. Ц. 25 к.; 2) Нащо нам Автономія. Вид. Української Громади Бірзула. Стор. 15. Бірзула, 1917. Ц. 10 к.; 3) “А на апостольськiм престолі чернець годований сидить”». Вид. Підлипенської Просвіти. Стор. 8. Конотіп, 1917, без ціни» // Книгарь. – Ч. 1. – Вересень. – Стоп. 18–19.

4. Голод на книжку // Книгарь. – Ч. 2. – Жовтень. – Стоп. 52–54.

5. Рецензія на книги: 1) Стебницький П., Українська справа; 2) Стебницькій, Украина и украинцы. [Петроградъ, 1917] // Книгарь. – Ч. 2. – Жовтень. – Стоп. 64.

6. Рецензія на книги: «1) Коцюбинський М., Ів. Франко. Київ, 1917; 2) Хто такий був Ів. Франко? Винниця; 3) Христюк П., Борець за діло народне. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 2. – Жовтень. – Стоп. 82–83.

7. Рецензія на книгу: «Грінченко Б., Листи з України Наддніпрянської. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 3. – Листопад. – Стоп. 121–122.

8. Рецензія на книгу: «До селян та міщан українців римо-католицької віри лист. Полтава, 1917» // Книгарь. – Ч. 3. – Листопад. – Стоп. 126.

9. Наші місяшники // Книгарь. – Ч. 4. – Грудень. – Стоп.

незважаючи на потенціальної сили, якої невичерпаний запас має в собі організм народній», «адвокатом нашої народності на її життєвих і літературних позовах з нівеляційною теорією і практикою»... Стоячи на такій позиції, характеризуючи літературу, як історію визвольної в широкому розумінні ідеї в пам'ятках красного слова, С. О. майстерно розкриває ідейні скарби українського письменства, красномовно виявляє громадську його цінність. Правовірний історик письменства, суворий, озброєний в метод збирач літературного матеріалу знайдуть в цій проречистій апології українського письменства багато такого, що вони назвали б хибною: в книзі бракує історично-літературного аналізу; замість докладних, опертих на біографічні данні, характеристик письменників подібаємо лише побіжні, легкі як мереживо, ідеологічні етюди; закидають книзі (тільки – чи слушно?) і недооцінення великої ваги «матеріального, спеціально соціально-економічного, чинника вселюдскости». Але, не вважаючи ні на що, велика «Історія письменства» і досі остається єдиним суцільним, перенятим однією ідеєю, оглядом української літератури, прекрасною і сильною композицією, яка довго ще служитиме вихідною точкою нових історично-літературних дослідів.

Многогранною і плідною являється і публіцистична діяльність С. О. Тут знаходимо ми і чергові публіцистичні огляди громадського життя («Відгуки в життя і письменства» в «Новій Громаді» та «Раді»), і начерки з історії громадського руху, і інтерпретації Драгоманова, і мужні слова в оборону української ідеї проти всякої «нівеляційної теорії і практики».

Так уявляється нам значіння літературної діяльності С. О. Єфремова. Святкуємо нині двадцять п'яти роковини щирої і невтомної праці історика, віртуоза і лицаря українського слова.

ДОДАТОК 7

25-літній ювілей С. О. Єфремова // Книгарь: літопис українського письменства. – 1920. – Ч. 1-3. – Січень – березень. – [Видавничча хроніка]. – Стовп. 86–87.

11-го березня українське громадянство м. Києва відсвяткувало 25-літній ювілей С. О. Єфремова.

На товариському обіді, який було улаштовано ювілейним

комітетом, зібралися представники всіх громадських, наукових, кооперативних інституцій та представники літератури й мистецтва.

Збори почалися промовою заступника голови т-ва акад. А. Ю. Кримського, який, вітаючи ювіляра, як господар хати (збори одбувались в помешканню Укр. Наук. Т-ва), повідомив збори про обрання С. О. Єфремова дійсним членом Академії Наук. Далі говорив голова ювілейного комітету О. Саліковський і охарактеризував ювіляра, як людину. Про Єфремова, як громадського діяча говорили П. Стебницький і П. Зайцев; як про письменника – М. Зеров. Делегація Укр. університету повідомила ювіляра про те, що філологічний факультет присудив йому ступінь доктора українського письменства *honoris causa*; представник академії мистецтва відчитав постанову академії про обрання С. Ол. членом Ради мистецтва. В. К. Прокопович підніс ювілярові від українського громадянства старе видання книги Л. Барановича «Меч духовний» як символ тої боротьби, якій С. Ол. всі сили віддав.

Виступали з промовами і представники кооперації: М. О. Литвицький, В. Д. Коваль і др.

Ювіляр, відповідаючи промовцям, сказав, що вище всього іншого в своїй діяльності він ту справу ставив, яку робив, як письменник, і звання письменника найбільш цінує, і висловив віру в перемогу тих культурних і демократичних ідеалів, які представники українського письменства собі ставили.

Ювілейний комітет виділив з себе редакційну комісію, яка має видати на честь ювіляра збірник.

Редакцію збірника взяли на себе: О. Саліковський, П. Стебницький, Ан. Ніковський.

План збірника має бути такий: 1. Автобіографія С. О. Єфремова; 2. Опис ювілейного вшанування; 3. Бібліографія про С. О. Єфремова; 4. Статті на різних мовах; 5. Красне письменство; 6. Про діяльність С. О. Єфремова; 7. Статті по всім галузям, яких торкався С. Ол. Єфремов.

До участі в збірнику запрошено: В. Прокоповича, В. Садовського, М. Зерова, П. Зайцева, В. Міяковського, А. Лободу, Л. Лічкова, О. Дорошкевича, Г. Тисяченка, В. Дурдуковського, В. Бойка, Б. Якубського, Ол. Шульгина, О. Лотоцького, М. Славинського та інш.

Віriamo в Ваше співчуття і підмогу. Просимо заінтересувати цією справою місцеве українське громадянство.

З щирим поважанням до Вас –

скарбник «Друкаря» Гриць Голоскевич

ДОДАТОК 19

Акад. А. Кримський. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова [Додаток V до протоколу № 1] // Записки історично-філологічного відділу. – Київ: Друкарня Всеукраїнської АН, 1923. – Кн. 2/3 (1920–1922). – [Б. Частина офіційальна]. – С. 42–48.

Єфремов, Сергій Олександрович, народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині, в сем'ї сільського священика. Предки, і по батькові і по матері (Крамаренки), належали до духовенства, вийшовши з місцевого селянства; первісне прізвище «Охріменки» було перелицьоване на «Єфремових» вже в ХІХ в.: в духовних школах була тоді звичка [про неї згадує Мордовець у «Дзвонарі»] міняти прізвища на латинський або великоруський штиб. Так заявлялись у нас на Україні серед щиро українських родин Беневоленські, Лакриментови, Тацитурнови і навіть Смирнови (Леницький - lenis - Смирнов).

Дитячий вік Сергія Олександровича Єфремова минав у тому ж таки Пальчику, над річкою Тікичем. Читати вивчився хлопець на 5-му році, випадком слухаючи, як учено старшого брата. Читав усе, що крадькома діставав з батькової бібліотеки: старі підручники історії, історичні статті з «Андріяшівського» календаря [з 1860-х років], «Детский Мир» і «Родное Слово» Ушинського, лубочні видання од коробейників, як от про Бову-Королевича та Єруслана Лазаревича, «Вестник Юго-Западной и Западной России», «Вестник Красного Креста» [додатки літературні], старі річники «Сына Отечества», «Маяка», альманахи 30-х і 40-х років, хрестоматії [«Пчела» і ин.], дещо з Жюль Верна й Гоголя, з Марка Вовчка й Мордовця [українською мовою], Шевченкового «Кобзаря», «Читанку» Хуторного, порізнені книжки «Русской Мысли» й «Отечественных Записок» і т. и. Найбільш подобались хлопцеві історичні статті й оповідання про козаччину з календарів і з «Детского Мира», а надто Гоголів «Тарас Бульба». Пам'ять мав дуже добру: ще

не вмівши читати, з пам'яті оповідав слово в слово про подію 1-го марця, прослухавши читану в голос газету. Дуже любив казки і тому мав особливу пошану до пекарні, де збиралася довгими зимовими вечорами або вдосвіта челядь з її веселими жартами, нескладними інтригами й цікавими оповіданнями. Влітку надолужував гулянками з однолітками-хлопцями на полі, на пасовиську, на баштані, на тирлі. Доводилось тікати потаємці і взагалі критися з тими «мужицькими» зв'язками й стосунками.

Року 1886 Єфремова дано до духовної школи в Умані, де і вчився п'ять років (до 1891 р.). Життя в невеликому провінціальному місті, на передмістю, нічим власне од сільського не одрізнялось. І тут панувала всюди українська мова [уманські міщани говорили, по-українськи чудово], і з нею зв'язувалися всі інтимні переживання, все внутрішнє життя, паралізуючи цілком впливи офіційного обрусительства, на яке тільки й могла здобутись чужа, непривітна школа. Матеріалу для читання стало тепер більше. Хлопець незабаром перечитав мало не всю шкільну бібліотеку й почав добувати книги стороною. Наука давалась легко, хоча й не до неї, а до читання більше навик хлопець. Почав з Майн Рида, Густава Емара, Маріета, Купера, потім перейшов до творів російських класиків (Пушкіна, Лермонтова, Тургенева, дещо з Л. та О. Толстих, Писемського, Достоевського), а також до українських письменників (Котляревський, Шевченко, Ів. Левицький – діставав їх у знайомих семінаристів та міщан). Українські письменники надили тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут, покріплюючи стихійні впливи околишніх обставин та осередку. Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга «мужицькою» мовою здавалась річчю цілком натуральною. До того ж таки часу належать і перші зародки книголюбства: мав власного Пушкіна, «Рассказы из русской истории», здається, Павловича, кілька лубочних виданнів [пригадується якийсь «Шерстобит»], українських метеликів, тощо.

Р. 1891-го Єфремов перейшов на вчиття до духовної семінарії в Київі. Життя у великому місті одхилило завісу з нових скарбів людського розуму. Світове письменство давало невичерпаний матеріал до читання, кипуче товариське життя виховувало громадянські настрої. Надто полеміка між народництвом та марксизмом і палкі відгуки тієї полеміки

в товариському гурті примусили загадатись над основними питаннями світогляду й світознання. З російського письменства найбільший слід на світогляді лишили твори Щедрина, Успенського та Короленка; з поля публіцистики й критики – Добролюбова, Шелгунова, Скабичевського, а найбільш Михайловського. Журналістика, особливо «Русское Богатство» з 1893 р., зробилась керманічем у житті. З першого ж року перебування у Києві Єфремов натрапив на українську громаду в семінарії, де стрівався з такими людьми, як М. С. Грушевський, Ол. Лотоцький, небіжчики Л. Скочковський та Кедреновський; мав щастя слухати викладів Вол. Антоновича, познайомився з Ол. Кониським та Ів. Левицьким-Нечуем. Інтерес до письменства й захоплення ним збільшувались. З українського письменства величезне вражіння зробили твори Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні»), Левицького («Хмари», «Причепа»), Свидницького («Люборацькі»), Франка («В поті чола»), публіцистичні праці Драгоманова. З українських виданнів досить регулярно читано «Зорю» та «Правду», іноді «Народ» та «Жите і Слово». Всіма новинками, як російського, так і українського письменства користувався Єфремов, почасти сам купуючи, а найбільше беручи їх з нелегальної бібліотеки, що належала згаданій семінарській громаді. Як на ті часи, бібліотека була досить добра; частина її згодом перейшла в подарунок до київської «Просвіти». Всі нелегальні видання з тієї бібліотеки один час і переховувались у Єфремова, що жив на квартирі у свого брата, ректора семінарії.

На початку 1896 р. по одній голосній тоді семінарській «історії» [почасти в зв'язку з царською коронацією того року] Єфремов покинув семінарію, не добувши курсу, з репутацією «политически неблагонадежного». Витримавши на другий рік іспит зрілості (при 1-шій гімназії в Києві), екстерном вступив до Київського університету на юридичний факультет, не рвучи зв'язків з семінарською громадою. Скінчив університета р. 1901-го. Нахил до літературної роботи за ці часи вже зовсім окристалізувався, і, скінчивши університета, Єфремов цілком віддався літературі. Року 1905-1907, а також і 1919-го одбував не раз вселюдну тюремну повинність. Працював у Всеукраїнській Організації («Товариство Українських Поступовців»), у Селянській Спілці першої формації (1905 р.), в партії (радикальній,

радикально-демократичній і соціалістів-федералістів). Був заступником Голови Укр[аїнської] Центральної Ради і першим Генеральним Секретарем справ міжнародних (1917-го р.).

Писати [українською мовою] почав Єфремов на шкільній лавці, з року приблизно 1893-го, а вже р. 1895-го надруковано в «Дзвінку» перші його праці (белетристика). З того часу Єфремов брав участь у таких виданнях (хронологічно): «Дзвінок» (1895), «Зоря» (1895), «Правда» (львівська 1896), «Руководство для сельских пастырей» (1896; офіційна семінарська робота), «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» (1898–1905, огляди і рецензії), «Літературно-Науковий Вістник» (1898–1905, 1907, 1917, – сила дрібних заміток і рецензій надто за р. 1899–1903), «Киевское Слово» (1899), «Сын Отечества» (1899, 1905), «Волянь» (1899, 1901), «Жизнь и Искусство» (1900), «Киевская Газета» (1900, 1903), «Киевская Старина» (1901–1905, літературно-критичні й публіцистичні статті, рецензії, дрібні замітки), «Киевские Отклики» (1905, 1907 – між іншим, перша в Росії газетна стаття українською мовою в 1905 р.: «Чи буде суд»), «Хлібороб» (лубенський, 1905), «Громадська Думка» (1905–1906), здебільшого передовиці, публіцистичні статті й фейлетони), «Нова Громада» (1906 – огляди українського й російського життя), «Русское Богатство» (1905–1914), «Рада» (1907–1914, передовиці, огляди, літературно-критичні і публіцистичні фейлетони і т. и.), «Киевские Вести» (1907–1910), «Киевская Искра» (1908), «Газета» (1909), «Przegląd Krajowy» (1909), «Ukrainische Rundschau» (1909), «Світло» (1910–1914), «Киевская Мысль» (1910–1914, 1917), «Русские Ведомости» (1910, 1914–1915), «Les Annales des Nationalities» (1911), «Украинская Жизнь» (1912–1917, статті, огляди, рецензії), «Дніпрові Хвилі» (1913), «Заветы» (1913), «Приазовский Край» (1914), «Русские Записки» (1914), «Голос минувшего» (1914–1917), «Україна» (1914), «Основа» (одеська, 1915), «Боротьба» (нелегальна, 1915), «Ежемесячный журнал для всех» (1915), «Северные Записки» (1916), «Промінь» (московський, 1916- 1917), «Муравейник» (1917). «Нова Рада» (1917–1919, передовиці, огляди, літературно-критичні й публіцистичні статті), «Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Объединенных Общественных Организаций» (1917), «Власть Народа» (1917), «Книгарь» (1917–1919), «Записки Українського Наукового Товариства

в Києві» (1918), «Наше Минуле» (1918–1919), «Просвітянин» (1918), «Українська Кооперація» (1919), «Громада» (1919) та у всяких збірниках і альманахах, переважно українських. За цей же час таки Єфремов редагував журнал «Нову Громаду» (кн. IV-VIII, інші місяці просидів у тюрмі) спорадично кількома нападами «Громадську Думку» (як наказний редактор, був заарештований в серпні 1906 р.), «Раду» й «Нову Раду», а також усі видання видавництва «Вік» з року 1900-го. Підписував свої статті Єфремов або повним прізвищем, або ініціалами С. Є., С. Є-мов, або псевдонімом – Ромул, не рахуючи випадкових псевдонімів та криптонімів (С. Охріменко, С. Палець, Spectator, С. Ярошенко, Р. Дніпровенко, Сергій, С. Ситковецький, Липовчанин, Земиць, Киянин, Scriba, Волосожар, Тр. Лановий, Нето, П. Устяк, С. Александрович, С. А-вич, тощо), але величезна більшість газетних статтів була без підпису. Всього з праць Єфремова надруковано понад 3000 назв, з яких у доданий тут показчик заведено тільки літературні і хіба головніші з публіцистичних.

На белетристиці, що нею С. О. Єфремов розпочав свою літературну кар'єру, він довго не стояв; його спеціальністю зробилася літературна критика та історія письменства.

За царських часів, коли над науковим письменством тяжіла заборона, С. О. Єфремов видав дуже добрий «сурогат» історії української літератури – уміло дібрану антологію «Вік» з біографіями письменників [3 томи, 1902 р.]. А як стало можна в російській Україні друкувати й наукові українські речі, С. О. Єфремов видав справжню «Історію українського письменства», починаючи з найдавніших ще великокняжчих часів [1 і 2 вид. 1911 р., 3 вид. – 1917 р., коротке підручне – 1918 р.]. До цієї капітальної праці С. О. Єфремов підготовлював матеріал на протязі довгих років, монографічно працюючи як над студіюванням наших старих, класичних письменників, так і систематично стежачи з великою увагою за всіма новинами нашої літератури і негайно подаючи свою критику й рецензії на них.

Отак, батька нового українського письменства Івана Котляревського Єфремов не тільки критично перестудіював, не тільки подавав свої наукові критики й рецензії на праці про К[отляревського] [як от про Стешенкову працю 1912 р.], але й зладив нові критичні видання його писань, з науковими передмовами, з багатими біо- і бібліографічними

замітками та увагами [1909 і 1918 рр.]. Українська Академія Наук, обравши С. О. Єфремова своїм членом, повинна буде негайно доручити йому справді академічне критичне видання Котляревського - і ніхто краще за Єфремова не зможе виконати таку задачу. Із дальших наших літературних класиків першої половини ХІХ в. і аж до кінця 60-х років С. О. Єфремов працював трохи чи не над усіма: над галицьким Котляревським – Марк. Шашкевичем [1911, 1912], над Гребінкою [якого Єфремов видав з своєю передмовою, 1905, 1912], Квіткою-Основ'яненком [1918], М. Вовчком [1907], Кулішем і його дружиною Г. Барвінок [1911–1912], Свидницьким [1911, що його чудову повість «Люборацькі» Єфремов і видав у світ поправно] і над багатьма другими. Але, звичайно, лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко. Ще молодиком, під доглядом покійного О. Я. Кониського, Єфремов працював над українським перекладом Шевченкових російських писань. Відколи одчинився за кордоном «Літературно-Науковий Вістник» [1899 р.], Єфремов щороку подавав у ньому низку статтів і заміток про Шевченка, про відношення давніх і теперішніх російських письменників до Шевченка [1899–1901], про офіційну критику на Шевченка з року 1865-го [1905 у «Збірнику на честь М. С. Грушевського»] і т. д. Відколи настала змога для Єфремова та його політичних однодумців, вони стали видавати в Росії періодичний орган «Рада», і Єфремов з першого ж року заходився вміщувати тут статті про Шевченка. Його увагу спиняють: відношення українських письменників до Шевченка [1907], «Шевченкова» мова [1907], славнозвісне Шевченкове «Послання» [1907]; він спиняється над новим виданням «Кобзаря» [1908], що над ним попрацював покійний В. Доманицький, і т. д. і т. д. Дбаючи про те, щоб спопуляризувати Шевченка серед як найширшої публіки, Єфремов нарешті пише просвітню книжечку про Тарасове життя й поетичні писання, книжечку, що 1908 р. видержала два видання, а потім друкувалась наново [останній раз 1917 р.].

І в цей момент, як я пишу оці рядки, Т-во «Просвіта» видає в серії своїх видань вседоступну розвідку С. О. Єфремова про паломництво в Мекку й Медину всіх українців: «Шевченкова Могила».

Письменників після Шевченка, післяреформеної доби, які вже нашими часами встигли теж зробитися класиками,

критик Єфремов студіював не менш, коли не більше, ніж старих. Досить згадати спеціальну основну його розвідку про повістяра Ів. Нечуя-Левицького: «Бытописатель пореформенной Украины» [«Киевская Старина», 1905], про видатного галицького письменника-енциклопедиста Івана Франка [1903, 1912 і 1917], про драматурга Карпенка-Карого [1908, 1910], що до його «Драм і Комедій» С. Єфремов навіть дав вступну редакційну статтю [1910], про славного нашого музику М. В. Лисенка [1912] і др. Чужі люде, прихильні до українства, як академік Хв. Е. Корш [1915], або досі живий патріарх української літературної історії акад. М. І. Петров [1918] знайшли у С. О. Єфремова щирі оцінку.

З єфремовських статтів про українських письменників молодших, зовсім близьких до нас, але вже не живих тепер, зазначим статті про Б. Грінченка [1910, 1911, 1912, 1913], про Лесю Українку [1912, 1913] М. Коцюбинського [1918] і др.

Мабуть, чи не найбільшу частину своєї критичної уваги присвятив С. Єфремов витворам сучасної української літературної творчости.

В «Киевской Старине» та в українських часописах він систематично вів огляд усього нового, що виходило в світ по-українськи, спиняючись далеко не тільки над позитивним і добрим, але ще більш над негативним і слабим.

В своїх критичних оцінках нових течій і нової продукції Єфремов являється справді критиком об'єктивним академічного рангу. Він розуміє, що можна і треба в письменстві шукати нових шляхів, але перестерігає перед декадентськими манівцями [«В поисках новой красоты» – «Киевск[ая] Стар[ина]», 1902; «Літературний намул» – «Рада», 1908]. Він високо-високо цінить художній талан Винниченка – і безпощадно осуджує його антихудожні своерідно-етичні тенденції та його своерідну мораль [«Гнучка чесність» – «Рада», 1909]. Він вітає новітній талан Олеся, але нагадує, що поетові треба над своїм таланом працювати та його вивершати [«Муза гніву і зневір'я» – «Рада», 1909; «В боротьбі з забуттям», 1911]. Само собою ясно, що з усяким літературним сміттям, яке тільки захаращує нашу літературу, не даючи нічого додатнього, критик Єфремов не церемониться. Досить згадати його дотепну розвідку про всяких наших «малоросійських драматургів», їм же ність числа («Літературний Бонавентура» – «Киевск[ая] Стар[ина]», 1905].

Коли б усі критичні статті, розвідки, рецензії і дрібні

замітки С. Єфремова, навіть про найдрібніші третєорядні літературні явища зібрати до купи та надрукувати окремим томом [а певно це й буде колись зроблено], то це буде чудовий матеріал для історії новітнього письменства, – матеріал, який і дальшими поколіннями читатиметься з захопливим інтересом, бо все, що пише Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою, додаю до того. Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова одна суцільна насолода та втіха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання. Бо єсть у нього чимало ще й публіцистичних статтів [на них спинятися мені тут немає чого] – і з літературно-філологічного боку їх можна назвати просто класичними. Академічна Комісія для складання словника живої української мови повинна буде вичерпати всі статті Єфремова як найповніше.

Коли ж по статуту Академії Наук (§ 6, а, прим. 2) академіки класу красною українською письменства повинні дбати, «щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста», – то С. Єфремов повинен бути поставлений на першому місці серед усіх можливих кандидатів.

Акад. А. Кримський

ДОДАТОК 20

Лотоцький О. Лицарь національного обов'язку //
Українське життя. – Подєбради, 1926. – 21 жовтня. – С. 1–2.

В історії української національної свідомости та українського визвольного руху золотими словами вписано ім'я Сергія Єфремова. Минає 50 літ його віку – вік ще не старий, але поважний в обставинах української національної праці, де, як на війні, час треба рахувати принаймні удвоє.

Народився Сергій Олександрович Єфремов 19 (нов. ст.) жовтня 1876 р. на Київщині, у священничій родині, початкову і середню освіту проходив у духовній школі. Ще тут, на шкільній лаві, зазнав нагінок за українство, але щасливим наслідком того були – здобуття позашкільним способом матури та освіта університетська.

ФОТОДОДАТКИ

Товариство „ЧАС“ у Київі
ПРОДОВЖУЄ НА 1918 РІК ВИДАННЯ
й приймає передплату
НА МІСЯШНИЙ КРИТИКО БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЧАСОПИС

Книгарь

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.
(РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ)

Часопис „Книгарь“ подає повні відомости про діяльність всіх українських видавництв; оновішає про всі плани кожного видавництва; про всі книжки, що вийшли або мають вийти.

„Книгарь“ при участі відомих українських письменників і знавців з різних спеціальностей дає оцінку кожного видання; оновішає про його зміст, зазначає його якості й хиби.

Ціна часопису „Книгарь“ з пересилкою на рік — 15 карб.; з першого квітня до кінця року 12 карб. Перші чотири книжки „Книгара“ за 1917 р. досягаються новим передплатникам за додаткову плату в 3 рублі. Оповістки видавництва по 50 к. за рядок.

Гроші на передплату надсилають по адресі: Київ, Володимирська 42, „ЧАС“, редакція „Книгара“.

Щоб не було затримки в висилці, треба поспішати з передплатою.

„Книгарь“ — необхідним справочником і порадиником для всіх осіб та інституцій, що купують або цікавляться книжками; особливо він потрібен для бібліотек, книгозбірень, земств, „Пресет“, учительства.

Року 1917 вийшло чотири числа „Книгара“, в яких уміщено багато статей і розглянуто спеціалістами 240 книг та відручних видань.

ВЪ 1917 Р. В „КНИГАРИ“ ПИСАЛИ ТАКІ НАШІ ПИСЬМЕННИКИ:

П. Богачький, Л. Бурчак, М. Бурачек, А. Вечеринський, С. Волох, О. Волошан, П. Гай, А. Грабенко, В. Гордієнко, О. Діхтарь, Г. Дмитренко, Д. Дорошенко, Б. Дорошкевич, О. Дорошкевич, Н. Дубровська-Трикулевська, В. Дубровський, В. Дурдуковський, В. Ді-кий, С. Ефремов, М. Жученко, П. Зайцев, М. Зеров, Н. Ішуніна, В. Корольов, В. Корінь, А. Кошиць, М. Левицький, О. Левицький, К. Лоський, О. Лотоцький, Є. Лукасевич, П. Михайлович, О. Мицюк, В. Молдавський, А. Пшоцький, О. Олес, М. Павловський, С. Паночин, В. Петрушевський, П. Погорляко, Пожарський, В. Порш, Д. Ревуцький, С. Русова, М. Саловський, І. Савицький; Ю. Сірий, М. Срібляський, В. Старий, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Тимченко, Ю. Тищенко, В. Хоменко, С. Черкасенко, М. Шаповал, К. Широцький, О. Шульгин, Н. Шульгіна-Іщук, А. Яковлів, А. Яриш-вляч.

Видавць — Тов. „Час“.

Редактор — В. Старий.

**В оформленні «Книгаря» брав участь
видатний графік Георгій Нарбут**

Заголовок: Книгарь. Літопис українського письменства 1920. **Підпис:** Г.Н. 20. **Туш.** Власник В.П. Нарбут (Каталог оригінальних творів Г.І. Нарбута. Склавав Ф. Ернст // Георгій Нарбут: посмертна виставка творів / Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. [Київ]: Держвидав України, 1926. С. 109).

Літературне життя.

(Звістки та чутки).

◁▷ Відомий письменник С. Єфремов цілком переробив і підготував до друку свою „Історію письменства“. Книжка вийде в двох томах. Том другий уже друкується в Лейпцигу.

◁▷ Він же з пропозиції Академії Наук закінчує бібліографію всіх друкованих ним книг, статтів, заміток etc., що складе книгу коло 10—15 аркушів друку.

◁▷ Академиком С. Ол. Єфремовим детально розроблено і подано до 1-го Відділу Академії Наук план академічного видання бібліотеки українських класиків. Перший випуск, присвячений ів. Котляревському, складе коло трьох великих томів (дивись ширше „Книгарь“, № 20). Другий випуск складе один том анонімної і дрібної літератури після Котляревського, з коментаріями і статтями до неї. Третім випуском підуть твори Гулака-Артемівського. Всі видання оздоблено буде портретами, малюнками, знімками, факсиміле.

◁▷ Т-во „Просвіта“ у Львіві, продовжуючи видання біографічної серії на зразок попередніх видань, замовило С. Ол. Єфремову скласти біографії М. Драгоманова і Ів. Карпенка-Карого, П. Зайцеву біографію Г. Сковороди, М. Зеруву біографію М. Коцюбинського.

◁▷ С. Ол. Єфремов підготовляє до нового видання дві брошури Доманицького—про Галичину і Буковину, що мають бути видані Т-вом „Просвіта“ в серії „Наші землі і землі наших сусідів“.

Літературне життя (Звістки та чутки)
 («Книгарь», 1919, ч. 21, травень, стовп. 1429)

Сергій Єфремов

**Публіцистика в «Книгарі»
доби війни та революції
(1917-1920)**

*Упорядкування, текстологія, вступні статті, примітки,
іменний покажчик – С.Г. Іваницька, Т.П. Демченко*

Комп'ютерний набір та верстка – Олександр Іваницький

*Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути
використана чи відтворена без письмового дозволу упорядників.*

Підписано до друку: 20.02.2018 р. Формат 60x90/16
Папір офсет. Друк цифровий. Гарнітура Century Schoolbook.
Умовн. друк. арк. 16,9 . Облік.-вид. арк. 17,46
Наклад 300. Замовлення № 0218-37.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон+38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.